

अध्याय सात

संसदीय शासनकालमा मनमोहन अधिकारी (२०४६-५१)

७.१ पृष्ठभूमि

वि.सं.२०४६ सालको जनआन्दोलनले प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना नगर्दासम्म नेपालका राजनीतिक दलहरू प्रतिबन्धित अवस्थामा रहेका थिए । पञ्चायती व्यवस्थालाई “जनजीवनमा आधारित राष्ट्रिय प्रतिभा र परम्परा सुहाउँदो तलैदेखि उठी सम्पूर्ण जनताको क्रियाशील सहयोग पाउने र विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तलाई अँगाल्ने दलविहीन प्रजातान्त्रिक पञ्चायत प्रणाली”(नेपालको संविधान २०१९, वि.सं.२०४४, पृ. १-२) भनी व्याख्या गरिए तापनि व्यवस्थाका विरुद्धमा कुनै टिकाटिप्पणी तथा आलोचना गर्न पाइदैनथ्यो । त्यतिबेला वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रतामाथि पनि प्रतिबन्ध लगाइनुले त्यसलाई प्रजातान्त्रिक व्यवस्था भन्ने आधार थिएन । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१९ मा सार्वभौमसत्ता र कार्यकारिणी अधिकार राजामा निहित रहने कुरा प्रस्ट उल्लेख थियो (नेपालको संविधान २०१९, वि.सं.२०४४, पृ. १२) । पञ्चायती व्यवस्था लागु भएपछि राणाकालको भ्रष्टाचारको दिने गरी पञ्चहरूलाई एक किसिमको र सर्वसाधारण जनतालाई अर्को किसिमको कानून लागु भइरहेको थियो । त्यहाँ संविधान पनि थियो र कानून पनि थियो । तर राजाको हुकुम संविधान र कानूनभन्दा माथि थियो । त्यो समयमा संविधानलाई कानूनले, कानूनलाई नियमले, नियमलाई सर्कुलरले र सर्कुलरलाई फोनले काट्ने गर्दथ्यो (अधिकारी, वि.सं.२०५५, पृ. ३१६) व्यवस्थाको समर्थन गर्नेले जस्तो किसिमको अपराध गरे पनि छुट्टा पाउथ्यो भने आलोचना गर्नेलाई अराष्ट्रिय तत्वका नाममा दमन हुने गरेको थियो । ‘राजा सबका साभ्ना’ भनिए पनि राजसंस्था नेपालको सन्दर्भमा कहिल्यै पनि जनताको प्रतिनिधि हुन सकेको थिएन । बरु लोकइच्छा र राजइच्छा बीच खिचातानि चलिरह्यो ।

वि.सं.२०३२ सालमा नेपालको संविधानमा गरिएको दोस्रो संशोधनले दरवारको वरिपरि बसेर रमाउने गरेका पञ्चहरूमा ठूलो विभाजन र विखण्डनको स्थिति ल्याएपछि नै दरवारबाट सङ्रक्षित पञ्चहरू बाहेकका अन्य पञ्चहरू व्यवस्था सुधारको पक्षमा आउन थालेका थिए (राष्ट्रपुकार साप्ताहिक, वि.सं.२०३६ जेठ ३१) । वि.सं.२०४५ सालसम्म आइपुग्दा नेपाल र भारत बीच सीमा निर्धारण, व्यापार तथा पारवहन, सीमा क्षेत्रमा पुलहरूको निर्माण, जल सम्पदाको विकास, नेपाली मूलका भारतीय नागरिकहरूको प्रश्न, नेपाल भारत सीमाक्षेत्रको प्रयोजनहरूमा कार्यरत चिनियाँहरूको सवाल, नेपालको शान्तिक्षेत्रको प्रस्ताव जस्ता विषयहरूमा वैदेशिक नीतिमा समस्याहरू जेलिदै आएका थिए (उपाध्याय, सन् १९८१, पृ. ७१) । वि.सं.२०४५ सालको चैत्र महिनादेखि नेपाल र भारतका बीचको व्यापार तथा पारवहन सन्धिमा उत्पन्न गतिरोध हटाउन

भएका प्रयासहरू विफल भए । आर्थिक नाकाबन्दीका कारण दैनिक उपभोग्य वस्तुको ठूलो सङ्कट उत्पन्न भयो । खासगरी नेपाल भारत सम्बन्धमा गतिरोध उत्पन्न भएपछि नेपालको राजनीतिमा गतिशील परिवर्तनका सङ्केतहरू देखिन थाले ।

पञ्चायती शासनकालमा दरवार, नेका र वामपन्थी दलहरू गरी ३ वटा प्रमुख शक्तिहरू थिए । तिनीहरूमध्ये दरवारले राज्यको पुरै शक्ति हत्याएर राजनीतिक दलहरूलाई पाखा लगाएर शासन गरेको थियो । नेका र वामपन्थी राजनीतिक दलहरू एकापसमा आरोप प्रत्यारोपमामात्र सिमित रहेका थिए । ती दुई शक्तिहरूलाई जति टाढा राख्न सकिन्थ्यो त्यति नै शासकहरू बलियो भएको महसुस गर्दथे । तर लामो समयको अन्तराल पछिमात्र प्रतिबन्धित रूपमा रहेका राजनीतिक दलहरूले आफूहरूका बीचमा रहेको दूरी नै पञ्चायती व्यवस्थालाई चलाई राख्ने आधार भएको ठहर गर्न पुगे । जसको फलस्वरूप संयुक्त जनआन्दोलन गर्नेतिर दलहरूको ध्यान जान थाल्यो ।

वि.सं.२०१७ सालको शाही कदमपछि पुष्पलाल नेकासँग मिलेर प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाका लागि सङ्घर्ष गर्नु पर्छ भन्ने पक्षमा थिए (रावल, वि.सं.२०४७, पृ. ५३) । वि.सं.२०३५ सालमा उनको निधन भएपछि उक्त नीतिको नेतृत्व मनमोहन अधिकारीले गर्न थाले । उनी इतरपक्षका सबै राजनीतिक दलहरू मिलेर आन्दोलन नगर्दासम्म पञ्चायतलाई कुनै एउटामात्र शक्तिको आन्दोलनले हटाउन सम्भव छैन भन्नेमा विश्वस्त थिए (अधिकारी, वि.सं.२०७० माघ १६) । वि.सं.२०३५ सालको विद्यार्थी आन्दोलनपछि भएको जनमत सङ्ग्रहले दलहरूलाई एकपटक जनसमक्ष आफूलाई स्थापित गर्ने मौका दियो । त्यो मौकालाई तत्काल दलहरूले गुमाए पनि पछिल्ला दिनमा व्यवस्था विरोधी आन्दोलनमा सबै शक्ति मिलेर जानुको विकल्प छैन भन्ने कुरा सोच्न उनीहरूलाई बाध्य पार्दै लग्यो ।

वि.सं.२०४३ सालमा मनमोहन अधिकारी र सहाना प्रधानले नेतृत्व गरेका दुई पार्टीका बीच एकीकरण भएपछि त्यसको सकारात्मक सन्देश जनसमक्ष गयो । बहुदलीय व्यवस्थालाई उपयोग गर्दै अघि बढ्नुपर्छ भन्ने नेताद्वय पुष्पलाल र मनमोहन अधिकारीको पार्टी एकीकरणले वामएकता सम्भव देखिदै गयो (खतिवडा, वि.सं.२०५३, पृ. ६३) । तत्कालीन नेकपा (माक्सवादी)को वि.सं.२०४५ साल मार्ग ३-५ मा भएको विस्तारित बैठकले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिहरूको सिंहावलोकन गरी सङ्घर्ष विना नेपालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना हुन नसक्ने निष्कर्ष निकालियो । सोही बैठकले वामपन्थी शक्तिहरूले प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाका लागि प्रभावकारी भूमिका खोजी संयुक्त जनआन्दोलन गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिए (युगधारा साप्ताहिक, वि.सं.२०४५ मङ्सिर १६) । उक्त निर्णयलाई नेकपा (माले)ले सकारात्मक रूपमा लियो । त्यसअघि नै वि.सं.२०४२ सालमा नेकाले चलाएको सत्याग्रह आन्दोलनमा पाँचवटा वामघटकले समर्थन गर्दै

संयुक्त भएर आन्दोलनको अभ्यास गरेका थिए । त्यस्ता परिघटनाहरूले पछिल्ला दिनमा भने निर्णायक तहमै आन्दोलनमा जानु पर्नेमा मतक्यता बन्दै गयो ।

वि.सं.२०३९ सालमा वी.पी. कोइरालाको देहावसानपछि नेकाको नेतृत्व गणेशमान सिंहले गर्न थाले । उनी वामपन्थीहरूसँग सहकार्यका पक्षमा थिए । नेका एकलैले पटकपटक प्रजातन्त्रका लागि भनेर आन्दोलन गर्‍यो । मेलमिलापको नीतिभन्दै नेपाल फर्किए पनि प्रजातन्त्रको हकमा कांग्रेसको पनि राजासँग मेलमिलाप हुन सकेन । वी.पी.कोइरालाले पार्टीको नेतृत्व गर्दासम्म कम्युनिस्टहरूसँग मिलेर आन्दोलन गर्ने कुरामा नेकाले कहिल्यै रुचि देखाउन सकेन । समयको अन्तरालपछि पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध हुने आन्दोलनमा कम्युनिस्टहरूलाई पनि साथ लिनपछि भन्ने गणेशमान सिंह र नेकासँग सधैं सहकार्यका लागि तयार रहने मनमोहन अधिकारीजस्ता नेताहरूको विचारले कांग्रेस र कम्युनिस्टहरूका बीचमा रहेको पानी बाराबारको अवस्था विस्तारै मथ्यर हुँदै गयो (उपाध्याय, वि.सं.२०७० जेठ ७) । नेकाका नेता गणेशमान सिंहले वि.सं.२०३९ सालको भाद्र २४ गते निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यका लागि सम्पूर्ण पञ्चायतइतर राजनीतिक शक्तिहरू एक भएर आन्दोलन गर्नुपर्ने अभिव्यक्ति सार्वजनिक गरे (सुवेदी, वि.सं.२०५५, पृ. ११५) । उनको त्यो अभिव्यक्तिपछि मनमोहन अधिकारीले दिएको प्रतिक्रियालाई नेपाली आवाज साप्ताहिकले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

दक्षिणपन्थी समूहले हामीमात्रै प्रजातन्त्रवादी हौं भन्ने र वामपन्थी मालेहरूले नेकाको अस्तित्व अब छैन, पञ्चायतको विकल्प हामीमात्रै हौं भन्ने दुवैथरी धारणा प्रतिवादी हुन् हामी त्यस पक्षमा छैनौं । सङ्घर्षका कार्यक्रम डेमोक्रेसीका लीडरहरू गणेशमान सिंह, डा.रेग्मी, टड्कप्रसाद आचार्य जो भए पनि एकको नेतृत्वमा सम्पूर्ण प्रजातन्त्रवादीहरू तथा वामपन्थीहरूलाई समेटेर प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनाको निम्ति सङ्घर्षमा अघि बढ्नु राम्रो हुनेछ । पञ्चायत व्यवस्थादेखि कतिपय पञ्चहरू नै असन्तुष्ट छन् । उनीहरूलाई पनि समूहगत रूपमा अघि बढ्न सक्ने खालका कार्यक्रम दिन सक्नुपर्छ । अब कसैले पनि हठ गर्नुको अर्थ छैन । एकले अर्काको अस्तित्वलाई स्वीकार्न सक्तियो भनेमात्र आन्दोलनमा एक भएर जान सकिन्छ अन्यथा पुरानै धड्धडी बोकेर हिड्ने हो भने हामी आन्दोलन गछौं भन्नुको अर्थ छैन । (वि.सं.२०४४ माघ १)

उपर्युक्त भनाइलाई हेर्दा वि.सं.२००७ सालदेखि नेका र नेकपाका बीचमा रहँदै आएको तित्तता र अविश्वासको वातावरण हटाउनु पर्ने, नेतृत्व कसले गर्ने भन्दा पनि प्रजातन्त्र कसरी पुनर्स्थापित गर्ने भन्ने कुरामा मनमोहन अधिकारीको चिन्ता रह्यो ।

गणेशमान सिंहले सत्याग्रह आन्दोलनलाई सघाउन वामपन्थीहरूलाई आग्रह गरे लगत्तै आन्दोलनमा वामपन्थीहरू सहभागी हुनु राम्रो सङ्केत थियो । उग्रवामपन्थी र सङ्किर्ण प्रवृत्तिहरूद्वारा उत्पन्न बाधा विरोधहरूलाई नागदैं पार्टी स्वतन्त्रताको निम्ति वुर्जुवा उदारवादीहरूले सत्याग्रह सङ्घर्ष र परम्परावादी वामपन्थी समूहहरूले शान्तिपूर्ण राजनीतिक सङ्घर्षको सुरु गरेको भन्दै नेकपा मालेको केन्द्रीय कमिटीले समेत त्यसलाई 'सकारात्मक कदम' भनी स्वीकार गर्‍यो

(मैनाली, वि.सं.२०४७, पृ. १०१) । नेकाले वि.सं.२०४६ सालको भाद्र २४-३० सम्म वी.पी.जयन्तीको अवसरमा सप्ताहव्यापी जनजागरण अभियान सञ्चालन गर्ने क्रममा वामपन्थीहरूलाई पनि सहभागी गरायो । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पनि वि.सं.२०४० को दशकको मध्यतिर त्यो अवस्था नै वामपन्थी तथा नेकासँगको कार्यगत एकताको पहिलो आधार बन्न पुग्यो (शाह, सन् १९९३, पृ. ४९) । तैपनि कतिपय कांग्रेसी नेताहरू भने गणेशमान सिंहको कम्युनिस्ट शक्तिसँग मिलेर पञ्चायत व्यवस्थाका विरुद्ध आन्दोलन गर्ने विचारलाई पत्याउनै सकेका थिएनन् (सिंह, वि.सं.२०५५, पृ. १३३) । त्यही क्रममा वि.सं.२०४६ साल कार्तिक २९ गते पोखरामा आयोजित एक सभालाई सम्बोधन गर्दा मनमोहन अधिकारीले अव देश र जनताको सुरक्षाका लागि सङ्घर्ष गर्ने बेला आइसकेको हुँदा वामपन्थी शक्तिहरूले पनि आन्दोलन थाल्नु पर्ने, मुलुकमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुर्नस्थापनाका निमित्त पार्टीमा तलदेखि माथिसम्म सङ्गठन विस्तार गर्दै जनतालाई उठाउनु पर्नेबारे सचेत गराए (देशान्तर साप्ताहिक, वि.सं.२०४६ मङ्सिर ४) । त्यसका लागि आन्दोलन सफल पार्न सबै वामपन्थी तथा नेकाका बीच कार्यगत एकता हुने जानकारीसमेत दिए ।

वि.सं.२०४६ सालको जनआन्दोलनको सरगर्मी चलिरहेको अवस्थामा विभिन्न दलका नेताहरूद्वारा व्यक्त विचारले पनि भावी आन्दोलन संयुक्त रूपमा अगाडि बढ्ने निश्चित जस्तै थियो । पञ्चायत कालका तिनवटा शक्तिहरू फरकफरक बाटोबाट हिडिरहेका थिए । जवसम्म दुईवटा शक्तिहरू एकै ठाउँमा आउने वातावरण बन्दैनथ्यो, तवसम्म सत्तापक्षलाई केही गर्न सकिने अवस्था थिएन । कुनै शक्तिले एकलै आन्दोलन गर्ने कुरा आत्मारतीमात्र हुने स्थिति थियो ।

७.२ जनआन्दोलनको तयारीमा मनमोहन अधिकारी

वि.सं.२०४६ सालमा पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्धमा गर्न लागिएको आन्दोलनलाई सफल बनाउन नेताहरू कुनै न कुनै रूपले सक्रिय रहे । राजनीतिक दलका गतिविधिहरू बढ्दै गएकोमा सरकारले पनि नेताहरूमाथि निगरानी बढायो । त्यस्तो कठिन परिस्थितिका बाबजुद पनि वामपन्थी र नेकाका नेताहरूले केही आफ्ना कार्यकर्ताका बीचमा र केही साभ्ना कार्यक्रमहरूमा संयुक्त आन्दोलनको खाँचोबारे कुरा अगाडि बढाइ रहे । त्यतिबेला वामपन्थी नेताहरूमध्ये मनमोहन अधिकारी पूर्णभूमिगत नभइ केही खुल्ला रूपमै हिड्ने गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०७० माघ १६) । हुन त वि.सं.२०३६ सालपछि पार्टीहरू प्रतिबन्धित भनिए तापनि भन्डा नराखी पार्टी अफिस खोल्ने नेताहरूले सजिलै कार्यकर्ता भेट्ने गरेका थिए । त्यही क्रममा मनमोहन अधिकारी पनि निरन्तर रूपमा जनतालाई जागरूक बनाउने काममा लागि रहे ।

आन्दोलनको मिति तोकिनुभन्दा अगाडि नै त्यसको पृष्ठभूमि तयार पार्ने उद्देश्यले कार्यकर्तालाई भेट्न मनमोहन अधिकारी वि.सं.२०४६ सालको पुसमा नेपालगन्ज हुँदै धनगढी पुग्दा प्रशासनको आदेशमा प्रहरीले उनलाई घेरा हाल्यो । त्यसपछि धनगढीका प्रमुख जिल्ला अधिकारी आएर 'तपाइलाई यहाँ बस्न नदिनु भन्ने आदेश छ, तुरुन्तै जिल्ला छाड्नु पर्‍यो' भनेर पूर्जा थमाई दियो (भट्टराई, वि.सं.२०६६, पृ. ८१) । त्यसपछि उनी र उनीसँगै गएका साथीहरूलाई समेत सरकारी जिपमा राखेर राजमार्गबाट करिब १२ किलोमिटर दक्षिणतर्फको जङ्गलमा लगेर मनमोहन अधिकारीलाई मात्र जीपबाट ओर्लन लगाइयो (पोखरेल, वि.सं.२०५८, पृ. ११) । उनी त्यहाँबाट रातभरि हिंडेर नेपालगन्ज पुगे । पञ्चायती शासकहरू राजनीतिक दलका नेताहरूप्रति कति गैरजिम्मेवार थिए भन्ने व्यवहारको उदाहरण हो यो ।

पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध जनतालाई जागरुक बनाउने उद्देश्यले नेकपा र नेकाका नेताहरूले देशव्यापी भ्रमणको कार्यक्रम बनाएर विभिन्न क्षेत्रमा पुगे । त्यसै क्रममा वि.सं.२०४६ सालको मङ्सिर २५ गते विराटनगरको अतिथि सदनमा नेपाल वारएण्डसोसियशन मोरङको आयोजनामा भएको ४१ औं विश्व मानवअधिकार दिवसको कार्यक्रममा मनमोहन अधिकारी, गणेशमान सिंह, गिरिजाप्रसाद कोइराला, लगायतका नेताहरूले सम्बोधन गरेका थिए । त्यस क्रममा मनमोहन अधिकारीले पञ्चहरूले राजाको सवारीलाई आफ्नो स्वार्थमा प्रयोग गर्ने र त्यस विषयमा राजालाई समेत गुमराहमा राख्ने गरेको भन्दै जनताले पाएको दुःख र राजाको नाममा गरिएको स्वार्थपूर्ण कामको बेलिबिस्तार लगाए । त्यसरी बोलेको विषयलाई लिएर मनमोहन अधिकारी, गणेशमान सिंह र गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई कोशी अञ्चल प्रशासनले पक्राउ गर्‍यो । उनीहरूलाई राजा एवम् राजसंस्थामा घृणा, द्वेष र अवहेलना उत्पन्न हुने गरी भाषण गरेको अभियोग लगायो (चान्द्रमसी मासिक, वि.सं.२०४८ कार्तिक, पृ. ८) । 'राज्य विरुद्धको अपराध र सजाय ऐन २०४६ विरुद्धको मुद्दाको अनुसन्धानका लागि' भन्दै थुनेपछि बयान दिने क्रममा मनमोहन अधिकारीले जनताको अवस्थाबारे राजालाई वास्तविकता अवगत होस् भन्ने मनसायले व्यक्त गरिएको भावनालाई आक्षेप भन्त नमिल्ने जिकिर गरे (पराजुली, वि.सं.२०५३, पृ. ३५१) । उनको त्यो जिकिर आफ्नो बचाउका लागि थियो ।

मनमोहन अधिकारीले विराटनगरको अतिथि सदनमा बोलेका कुरालाई रेकर्ड गरिएको र बयानका क्रममा पटकपटक सुनायो । त्यस क्रममा उनले आफूले बोलेका कुरा स्वीकार गरी बयान दिए । 'अपराधको प्रकृतिलाई मध्यनजर राख्दै पछि प्रमाण बुझ्दै जाँदा ठहरे बमोजिम हुनेगरी भन्दै रू ३०००।- नगद वा आवश्यक जेथा जमानी दिएर तारेखमा राखी पुर्पक्ष गर्ने र सो दिन नसके 'क' श्रेणिको सिधा खान पाउने गरी कारागार मोरङमा थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नु' भन्ने आदेश दियो (चान्द्रमसी मासिक, वि.सं.२०४८ कार्तिक, पृ. ८) । सँगै आरोपित रहेका नेकाका

नेताहरू गणेशमान सिंह र गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई भने दुई हजार धरौटी मागिएको थियो (पराजुली, वि.सं.२०५३, पृ. ३५९) । वापन्थी र नेकाका बीच सहकार्य हुन नसकोस् भन्ने उद्देश्यले त्यसरी एकै ठाउँका उस्तै प्रकृतिका अभिव्यक्ति दिएका नेताहरूलाई पनि फरकफरक किसिमको सजाय सुनायो ।

वि.सं.२०४६ सालको मङ्सिर १९ गते मनमोहन अधिकारी पूर्वतिरको भ्रमणमा निस्केका थिए । सुरुमा उनले रौतहटका कार्यकर्ता समक्ष भावी आन्दोलनको स्वरूपका बारेमा प्रशिक्षण दिए । त्यसपछि २० गते वीरगञ्जमा प्रेमनाथ शर्माको घरमा नेकाका कार्यकर्ताहरूलाई पनि सम्बोधन गरे । सम्भवत नेकाका कुनै पनि नेताले त्यतिबेलासम्म त्यसरी अर्को पार्टीका कार्यकर्तालाई सम्बोधन गर्न पाएका थिएनन् (पराजुली, वि.सं.२०५३, पृ. २४१-४२) ती सबै घटनाहरूका पछाडि छिट्टै हुन गइरहेको नेका र वामपन्थीहरूको संयुक्त आन्दोलनको पृष्ठभूमिका लागि थियो भन्ने स्पष्ट हुन्थ्यो । सोही दिन ठाकुरराम क्याम्पस वीरगञ्जमा भएको प्राध्यापकहरूसँगको भेटघाटमा उनले वामपन्थीहरूको एउटा साभामञ्च बन्ने कुरामा आफू विश्वस्त रहेको र त्यसका लागि वार्ता प्रारम्भ भइसकेको जानकारी पनि गराए ।

७.३ वाममोर्चाको गठनमा भूमिका

नेपाली कांग्रेस र नेकपाका बीचमा न्यूनतम विषयहरूमा एकमत भएर अगाडि बढ्न नसक्नाले तिन दशकसम्म देशमा पञ्चायती शासन चल्यो । आफ्ना मुख्य प्रतिपक्षहरूको त्यस्तो प्रवृत्ति देखेपछि उनीहरूलाई अझ लड्न उक्साउनु र त्यसको फाइदामा सत्तासीन बनिरहनु पञ्चहरूका निम्ति स्वाभाविकै थियो । दर्जनौं खेमामा विभाजित वामपन्थीहरूले आफ्नै किसिमबाट राष्ट्रिय स्तरको कुनै पनि आन्दोलन गर्न सकिरहेका थिएनन् । वि.सं.२०२१ सालको तुलनामा वि.सं.२०४६ सालसम्म आइपुग्दा युवाहरूका बीचमा वामपन्थी राजनीतिले राम्रै ठाउँ ओगटिसकेको थियो । पञ्चायती व्यवस्थाको थालनी भएदेखि नै 'नेपालमा परिवर्तन ल्याउन निरङ्कुश व्यवस्था विरोधी, प्रजातन्त्रवादी र राष्ट्रवादी शक्तिहरू एकठाउँमा उभिनु पर्दछ' भन्ने धारणा पहिले पुष्पलालले र त्यसपछि मनमोहन अधिकारीले अघि सार्दै आएका थिए (खतिवडा, वि.सं.२०५३, पृ. ६२) । त्यो नीतिलाई अस्वीकार गर्ने कतिपय कम्युनिस्ट घटकहरूले पनि विस्तारै गल्लि भएको महसुस गर्न थाले ।

मनमोहन अधिकारीले वि.सं.२००७ सालको आन्दोलनमा नेतृत्व गरेको अनुभव भएको हुँदा उसैको नेतृत्वलाई स्वीकार गरेर वामपन्थीहरू पनि न्यूनतम र अकाट्य शर्तहरूमा सहमत भएर आन्दोलन सफल पार्नु पर्ने विचार व्यक्त गर्दै थिए (देशान्तर साप्ताहिक, वि.सं.२०४६ पुस ६) । सोहीअनुसार उनले नेकाका नेता गणेशमान सिंहसँग पटकपटक छलफल गरे । त्यस

सम्बन्धमा स्वयम् गणेशमान सिंहले व्यक्त गरेको धारणालाई राजकुमार पोखरेलले (मिति अनु.) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

संयुक्त रूपमा आन्दोलनमा जाने विषयलाई लिएर मनमोहन अधिकारीले ३-४ वर्ष पहिले विषेश गरी उनको पार्टी र नेपाली कांग्रेस बीचको एकतालाई विशेष जोड दिएर एउटा प्रस्ताव ल्याएका थिए । तर त्यतिबेला उनले नेतृत्व गरेको पार्टीको साङ्गठनिक विकास र जनताको समर्थनको अभावमा त्यो प्रस्ताव स्वीकार हुन सकेन । (पृ. १९८)

उपर्युक्त भनाइबाट के देखिन्छ भने मनमोहन अधिकारी पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्ध आन्दोलन गर्न आतुर थिए । तर उनको त्यो इच्छालाई साङ्गठनिक हिसावले सानो पार्टीको नेतृत्व गरेको हुनाले नेकाले खासै महत्व दिएन । तथापि उनीभित्र रहेको आन्दोलन गर्ने चाहना रोकिने अवस्थामा पनि थिएन ।

मनमोहन अधिकारीले प्रजातन्त्रका लागि गरिने आन्दोलनको नेतृत्व नेकाले नै गरोस् भन्ने चाहन्थे । सोहीवमोजिम संयुक्त रूपमा आन्दोलन गर्ने उद्देश्यले पुनः गणेशमान सिंहसँग कुरा गर्दा उनले विभाजित कम्युनिष्ट घटकहरूमध्ये कोसँग वार्ता गर्ने ? के के सर्त राख्ने ? भन्ने समस्या देखाउँदै सबै वामपन्थीहरूलाई मोर्चा बनाई आउन आग्रह गरे । मनमोहन अधिकारी आफूहरूले आन्दोलनमा भाग लिन्छौं भनेर जाँदा पनि कांग्रेसले विश्वास नगरेको महसुस गरे । त्यसो हुनुमा वामपन्थीहरू फुटेकै कारणले गर्दा हो भन्ने ठहर गर्दै सबै वामपन्थीहरू मिलेर 'वाममोर्चा' गठन गर्ने प्रस्ताव राखे (अधिकारी, वि.सं.२०५४ चैत्र १९) । वाममोर्चा गठनका लागि सबै वामपन्थीहरूसँग अनुरोध गर्दै आफ्नो पार्टीको तर्फबाट सहाना प्रधान र भरतमोहन अधिकारीलाई जिम्मा दिँदै आफूले अभिभावकको भूमिका निभाए (उपाध्याय, वि.सं.२०७० जेठ ७) । विभिन्न वामपन्थी घटकका नेताहरू पनि एक अर्काप्रति गरिने टिकाटिप्पणीले आन्दोलनलाई कमजोर बनाएको बारे संवेदनशील बन्दै गए । त्यसैको फलस्वरूप विभिन्न घटकमा रहेका वामपन्थीहरू न्यूनतम एकताको आधार खोजी गर्ने तर्फ लाग्न थाले । त्यही सन्दर्भमा वाममोर्चा निर्माणका लागि वि.सं.२०४६ साल पुस ४ गते पद्ममरत्न तुलाधरको घरमा विभिन्न समूहका १४ जना वामपन्थी नेताहरूको बैठक बस्यो (अधिकारी, वि.सं.२०५५, पृ. २४९) । तर विभाजित वामपन्थीहरूका बीचमा आआफ्ना मतभिन्नता र पूर्वाग्रहहरू भएका कारण तत्काल वाममोर्चा गठन हुन सकेन ।

वाममोर्चा गठनका लागि प्रयास भइरहँदा जनआन्दोलनको मिति तोक्ने नेकाको राष्ट्रिय सम्मेलन एकदमै नजिक आएको थियो । जनआन्दोलनबारे वामपन्थीहरूको प्रतिबद्धता पनि त्यही ऐतिहासिक अवसरमा प्रकट गर्ने अभिप्राय मनमोहन अधिकारीले राखे । त्यसैले वाममोर्चा गठनका लागि उनले विस्तारै दवाव दिन थाले । त्यस्ता प्रयासहरूको परिणाम स्वरूप अन्ततः नेकाको राष्ट्रिय सम्मेलन सुरु हुनुभन्दा तिन दिन अगाडि वि.सं.२०४६ साल माघ २ गते सातवटा

वामपन्थी राजनीतिक समूहहरूले 'संयुक्त वाममोर्चा' गठन गर्न सफल भए । पुष्पलालकी अर्धाङ्गिनीको हैसियतले वाममोर्चाको अध्यक्षता गर्ने अवसर सहाना प्रधानलाई दिइयो भने नेकपाका वयोवृद्ध नेताको हैसियतले मनमोहन अधिकारीको पनि निर्णायक तथा नेतृत्वदायी भूमिका रह्यो (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. २१६-१७) । त्यसपछि नै मनमोहन अधिकारी वामपन्थीहरूका अग्रज र आदरणीय नेताका रूपमा स्थापित हुन पुगे (प्रभात, वि.सं.२०५३, पृ. १२६) भनी मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ ।

वाममोर्चाको गठन गर्ने क्रममा केही कम्युनिस्ट नेताहरूले वयोवृद्ध नेता भएको हुँदा मोर्चाको अध्यक्षता मनमोहन अधिकारीले गर्नुपर्ने प्रस्ताव राखेका भए तापनि सर्वसहमत हुने अवस्था नदेखेपछि उनले नै सहाना प्रधानलाई अधि सारे (ज्ञवाली, वि.सं.२०७० वैशाख ३) । केही लेखकहरूले नेपालका सात वामघटकहरू मनमोहन अधिकारीको अग्रसरतामा एक ठाउँमा सङ्गठित भएर वाममोर्चा बनाउन सफल भए भनी उल्लेख गरेका छन् (खतिवडा, वि.सं.२०५३, पृ. ६४) । नेपालमा रहेका कम्युनिस्ट घटकहरूमध्ये धेरैजसो वाममोर्चामा सहभागी हुन चाहे पनि केहीले पुराना कुरालाई सम्भेर मनमोहन अधिकारीलाई त्यसको अध्यक्ष बनाउन तयार थिएनन् भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । मनमोहन अधिकारी आफू पछाडि रहेर पनि वाममोर्चा गठन गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए भन्ने धारणा राधाकृष्ण मैनालीको रहेको छ (वि.सं.२०७० जेठ ११) । त्यसै धारणासँग मिल्दोजुल्दो भनाइ किशोर नेपालको (वि.सं.२०७०) पनि रहेको छ । उनले वाममोर्चाको गठन गर्नका लागि मनमोहन अधिकारीले मियोको काम गरेका थिए भनी उल्लेख गरेका छन् (पृ.३९४) ।

वाममोर्चाको गठन हुँदा पार्टीको शिर्षस्थ नेताहरू मोर्चा बाहिर बसेर आन्दोलन हाक्ने र दोस्रो तहका नेताहरूले मोर्चामा रहेर काम गर्ने निर्णय भयो । त्यतिबेला नेकपा मालेका महासचिव मदन भण्डारी पनि वाममोर्चामा सामेल भएनन् । अन्य पार्टीहरूको हकमा वाममोर्चामा सहभागी गराउने व्यक्ति नभएर महासचिव आफै बसे । वाममोर्चामा सहभागी भएका सबै दलहरूले तिनतिन जनाको नाम दिने भने पनि अमात्य समूहले २ जनाको मात्र दिन सक्थे । त्यस्तो अवस्थामा मनमोहन अधिकारीलाई अध्यक्ष बनाउँदा विवाद हुने ठानेर नबनाइएको भने होइन भन्ने धारणा गोविन्द ज्ञवालीको रहेको छ (वि.सं.२०७० वैशाख ३) । केही इतिहासकारले मनमोहन अधिकारीमा दरवारप्रति लचिलो र प्रजातन्त्रका लागि वचनबद्धता दुईवटा विशेषता भए तापनि उनलाई भन्दा सहाना प्रधानलाई रोजेको र उनी पुष्पलालकी अर्धाङ्गिनी भएकी र पुष्पलालले संयुक्त आन्दोलनको कुरा अधि सारेको हुँदा उनैलाई अध्यक्ष बनाउँदा विवाद नआउने ठानेर वाममोर्चाको अध्यक्ष बनाइएको उल्लेख गरेका छन् (पोखरेल, मिति अनु., पृ. १९७) । वाममोर्चा गठन गर्नमा जसरी मदन भण्डारीले राधाकृष्ण मैनाली र भुलनाथ खनाललाई अधि सारेका थिए

त्यसै गरी मनमोहन अधिकारीले सहाना प्रधान र भरतमोहन अधिकारीलाई अधि सारेका थिए । मनमोहन अधिकारीकै सल्लाहमा वाममोर्चा गठन गर्ने काम भयो (उपाध्याय, वि.सं.२०७० जेठ ७) । वाममोर्चाको अध्यक्ष कसलाई बनाउने भनी कुरा चलिरहँदा उनले कहिल्यै आफूलाई अगाडि सारेनन् । बरु जसको नेतृत्वमा भए पनि वाममोर्चा गठन होस् भन्ने चाहेका थिए (बर्मा, वि.सं.२०७० असार ११) ।

वामपन्थीहरूमध्ये पुराना नेताको रूपमा अग्रस्थानमा रहेका मनमोहन अधिकारीलाई वाममोर्चाको अध्यक्ष नबनाई सहाना प्रधानलाई बनाइएको बारे अनेक खालका टीकाटिप्पणी हुने गरेको पाइन्छ । तर त्यस्ता टिप्पणी कुनै तथ्यगत आधारमा भन्दा पनि पूर्वाग्रही हिसाबले आएको देखिन्छ । मनमोहन अधिकारीले वाममोर्चाको गठन गर्ने कुरा उठ्नु अगावैदेखि पटकपटक वामपन्थीहरू बीच एकताको खाँचोमा जोडिदिदै आएका थिए । उनले नेतृत्व गर्ने कुरालाई भन्दा पनि वाममोर्चा बनाउने कुरालाई बढी महत्व दिए । यो स्वाभाविक छ कि वामपन्थीहरूमध्ये वरिष्ठ नेता हुनुका नाताले उनले नै वाममोर्चाको नेतृत्व गर्छन् भन्ने अड्कलवाजी गरिएको अवस्थामा त्यसखालको निर्णय भएकोले पनि बढी शड्का र नकरात्मक दृष्टिले हेर्ने गरिन्छ, जुन गलत छ ।

संयुक्त रूपमा जनआन्दोलन गर्ने सन्दर्भमा गणेशमान सिंहलगायत नेकाको एउटा धार जनआन्दोलनमा वामपन्थी शक्तिहरूलाई समेटेर लैजान नसकेको खण्डमा पञ्चायती व्यवस्थालाई हल्लाउन पनि नसक्ने कुरामा विश्वस्त थिए भनी रेवतिरमण सुवेदीले उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०५५, पृ.११०) । जुन कुरासँग मिल्दोजुल्दो भावना भारतबाट प्रकाशित हुने टाइम्स अफ इण्डियामा समेत प्रकाशित भएको थियो (बडोला, सन् १९९० जुलाई २, पृ. ३) । त्यतिबेला नेकाका महामन्त्री रहेका गिरिजाप्रसाद कोइरालालगायतका केही नेतालाई वामपन्थीहरूलाई साथ लिएर आन्दोलन गर्ने कुरा मनाउन ठूलै प्रयास गर्नु पर्यो । वामपन्थीसँग आन्दोलनमा जाने कुरा आफ्नो पार्टीको नीति विपरित हुने उनीहरूको ठहर थियो (साप्ताहिक विमर्श, वि.सं.२०४५ पुस ९) । भारतका कतिपय नेताहरू आन्दोलनमा नेकपालाई पनि सँगै लिएर गए सहयोग गर्न सजिलो हुने भनिरहेका थिए । त्यतिबेला भारतीय नेताहरूको विश्लेषण वामपन्थीहरू नेका जत्तिकै शक्तिशाली छन् भन्ने बुझाई रहेको थियो (पराजुली, वि.सं.२०५३, पृ. ३७) । त्यसैले उनीहरूले वामपन्थीहरूको सहयोग विना आफूहरूले नेकालाई मात्र सहयोग गर्दा आन्दोलन सफल हुन नसक्ने निष्कर्षमा थिए ।

७.४ नेपाली कांग्रेसको राष्ट्रिय सम्मेलनमा मनमोहन अधिकारीको सम्बोधन

वि.सं.२०४६ साल माघ ५, ६, र ७ गते गणेशमान सिंहको घरमा नेकाको राष्ट्रिय सम्मेलन हुने भयो । उक्त सम्मेलनबाटै आन्दोलनको तिथि घोषणा गर्ने योजना थियो । नेकाद्वारा आह्वान गरिने जनआन्दोलनलाई समर्थन गर्ने उद्देश्यले मनमोहन अधिकारी र संयुक्त वाममोर्चाकी

अध्यक्ष सहाना प्रधानलाई मञ्चमा विशेष सम्मानका साथ विदेशी पाहुनाहरूसँगै राखियो । उक्त सम्मेलनमा मनमोहन अधिकारीले आफ्नो मन्तव्य राखे । तिसवर्ष लामो सङ्घर्षमय अवधिपछि, नेकाले देशभित्र ऐतिहासिक राष्ट्रिय सम्मेलन भव्यताका साथ सम्पन्न गर्न लागेकोमा नेकपाका तर्फबाट शुभकामना व्यक्त गर्दै उनले गरेको सम्बोधनलाई घनेन्द्र पुरुष ठकालले (वि.सं.२०४९) यसरी उल्लेख गरेका छन् :

नेपालको प्रजातान्त्रिक इतिहासमा नेकाको आफ्नै भूमिका र स्थान छ । वि.सं.२०१७ सालमा प्रतिक्रियावादीहरूले प्रजातन्त्रको भ्रुणहत्या गरेदेखि नै नेकाले विरोधी पक्षको भूमिका खेलिरहेको तथ्य पनि सर्वविदितै छ । हामी नेकपाले यिनै ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई ख्याल गरी सैद्धान्तिक र वैचारिक पक्षमा मतभेद रहे तापनि नेपालमा अपहरित प्रजातन्त्रको पुनर्थापना र बहुदलीय प्रतिनिधिमूलक राज्य व्यवस्थाको स्थापना गराउने पुनित अभियानमा नेकालाई मित्र शक्ति सम्भेका छौं । सोहीअनुसारको राजनैतिक व्यवहार ३० वर्षदेखि गर्दै आएका छौं । साच्चै भन्ने हो भने २०१७ साल पुस १ गतेको कालो दिनको भोलिपल्टैदेखि नेकपाले देशका प्रजातान्त्रिक शक्तिहरू खासगरी नेकासित मैत्रीपूर्ण नीति र संयुक्त जनआन्दोलनमा जोड दिदै आएको हो । आज नेकाले वामपन्थी शक्तिहरूप्रति जुन कार्यगत एकताको नीति लिएको छ त्यसप्रति हामी हर्षित छौं । यही मञ्चबाट हामी आफ्नो पार्टीको तर्फबाट आगमी जनआन्दोलनमा पूर्णसक्रिय सहभागिता हुने कुरामा विश्वास दिलाउन चाहन्छौं । (पृ. ३९)

उपर्युक्त भनाईबाट के प्रष्ट हुन्छ भने आन्दोलनमा वामशक्ति सशक्त किसिमले सहभागी हुने उद्घोष गरेको देखिन्छ । त्यतिबेला नेपाली जनताले विकल्प खोजिरहेको अवस्थामा पञ्चायती व्यवस्था विरोधी कुनै पनि साहसिलो अभिव्यक्तिले उनीहरूको मन छुनु स्वभाविकै थियो । वामपन्थी र नेका दुई शक्ति नमिलेकै कारण पञ्चायती व्यवस्थाले एकछत्र राज गरेको यथार्थलाई बुझेका जनताहरूले छिट्टै हुन लागेको संयुक्त जनआन्दोलनमा सकृयताका साथ भाग लिन मनमोहन अधिकारीले आह्वान गर्दा उपस्थित जनसमूहले ताली बजाएर समर्थन जनाए ।

७.५ वि.सं.२०४६ सालको जनआन्दोलन र नेतृत्व

बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनाका लागि वि.सं.२०४६ साल फागुन ७ गते आन्दोलन सुरु गर्ने मिति तोकिएपछि मनमोहन अधिकारीमा एक किसिमको हौसला जाग्यो । उक्त आन्दोलनका लागि नेका र संयुक्त वाममोर्चा दुवैले प्रथम चरणका विभिन्न कार्यक्रमहरू प्रकाशमा ल्याए । वाममोर्चाको तर्फबाट ल्याइएका कार्यक्रमहरू मनमोहन अधिकारीलगायत अन्य वामपन्थी नेताहरूको सहमतिमा बने । वि.सं.२००७ सालदेखि फागुन ७ गतेको दिनलाई प्रजातन्त्र दिवसका रूपमा मनाइदै आएको हुँदा शासकवर्गले निकै तामझामका साथ मनाउन लागे । त्यसै उपलक्ष्यमा राजा वीरेन्द्रले दिएको सन्देशमा 'देशले आवश्यकताअनुसार पञ्चायत व्यवस्था अङ्गालेको र त्यो जनमत सङ्ग्रहबाट अनुमोदित भइसकेको हुनाले त्यसैलाई निरन्तरता दिने' कुरा उल्लेख गरे (कार्की, वि.सं.२०६५, पृ. १५५) । राजाको त्यो सम्बोधनले सम्भावित सुधारको आशा समाप्त हुनुको साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रसारित भैसकेको भावी जनआन्दोलनका बारेमा कुनै वास्ता गरिएन ।

वि.सं.२०४६ साल फागुन ७ गते २९ वर्षदेखि प्रतिबन्धित अवस्थमा रहेका राजनीतिक दलहरू प्रजातन्त्र पुनःस्थापनाको माग गर्दै सडकमा उत्रिए । आन्दोलनकारीहरूले राजधानीमा पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र प्रजातन्त्र पुनःस्थापनाको नारा लगाउँदै खिचापोखरी र प्युखाबाट एकसाथ विशाल जुलुस निकाले । लगभग दशहजारको जुलुस गगनभेदी नारा लगाउँदै इन्द्रचोकको आकाशे भैरव अगाडि पुग्दा प्रहरीले जुलुसमाथि अश्रुग्याँस प्रहार गरेपछि आन्दोलनकारीहरू तितरवितर भए । आन्दोलनकारीहरूले अर्को जुलुस सुन्धारा र पाको न्यूरोडतिरबाट निकाले । तिनीहरूको पनि प्रहरीसँग पटकपटक मुठभेड भयो । उक्त दिन आन्दोलनकारीको नेतृत्व वामपन्थी नेता मनमोहन अधिकारी, कृष्णराज बर्मा तथा नेपाली कांग्रेसका मार्शल जुलुम शाक्य, बलबहादुर के.सी.आदिले गरे । आन्दोलनकारीहरू वीर अस्पताल नजिकै पुगेपछि मनमोहन अधिकारीलाई प्रहरीले गिरफ्तार गर्‍यो (अधिकारी, वि.सं.२०५५, पृ. ३३४) । गिरफ्तारपछि उनलाई सेन्ट्रल जेलमा लगेर राखियो (पन्त, वि.सं.२०४७, पृ. २९) । लाठी चार्ज र अश्रुग्याँसबाट उनी घाइतेसमेत भए (श्रेष्ठ, वि.सं.२०४७ पृ. ९०) । आन्दोलनको पहिलो दिनमा नै देशका विभिन्न ठाउँमा आन्दोलनकारी र प्रहरीबीच झडप हुँदा चितवन, तनहुँ र पाल्पामा केही आन्दोलनकारीहरूको निर्मम हत्या भएको थियो भने केही सशक्त घाइते भए ।

नेका र वाममोर्चा मिलेर संयुक्त रूपमा आन्दोलन हुन सकेको थिएन । दुवै राजनीतिक शक्तिहरू विभाजित भइरहँदा शासकहरूलाई सजिलो भएको थियो । सत्तापक्षले त्यसपटक पनि आन्दोलनकारी शक्तिलाई फुटाउन अनेक प्रयास गर्‍यो । त्यतिबेला गृहमन्त्रालयका प्रवक्ताले उग्रवादी कम्युनिस्टहरू भेडाको छाला ओढेका व्वाँसाको रूपमा शान्तिपूर्ण आन्दोलनका नाममा हिड्सा र तोडफोडमा सङ्लग्न रहेको आरोपसमेत लगाए (गोरखापत्र, वि.सं.२०४६ फागुन १४) । त्यो आन्दोलन कम्युनिस्टहरूले मात्र गरेका थिएनन् । तर पञ्चायती सरकार आन्दोलनमा कम्युनिस्टहरू हावी भएको प्रचार गरी कम्युनिस्ट विरोधी अन्तर्राष्ट्रिय जगतको समर्थन आफ्नो पक्षमा मोड्न चाहि रहेको थियो । त्यसैको प्रभावमा परेर वी.पी.कोइरालाका छोरा प्रकाश कोइरालाले जनआन्दोलनलाई स्थगित गर्न वक्तव्य जारी गरे । जुन वक्तव्यले सरकारी पक्षलाई केही राहत दिए पनि आन्दोलनमा वामपन्थीहरूको शसक्त प्रदर्शनले अत्तालिएर उसैप्रति लक्षित भएर आएको देखिन्थ्यो । मनमोहन अधिकारीले जेलभित्रैबाट उक्त वक्तव्यको आलोचना गरे ।

मनमोहन अधिकारीले सुरुदेखि नै आन्दोलनमा सहभागि कुनै दलले बीचमा धोका दिए पनि आन्दोलनलाई कुनै हालतमा नरोक्ने भन्दै आएका थिए । त्यस कुरामा वाममोर्चा पनि सहमत भएको थियो (अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च मासिक, वि.सं.२०४७, पृ. १११) । केही समय त्यस्तो परिस्थिति पनि आउने सङ्केत देखियो । तथापि नेका र सयुक्त वाममोर्चा आन्दोलनमा दृढ भएर लागेको हुँदा त्यो वक्तव्यले खासै असर पार्न सकेन । आन्दोलन बढ्दै जाँदा राजा वीरेन्द्रले चैत्र १९ गते

मरिचमान सिंहले नेतृत्व गरेको मन्त्रिमण्डल पुनर्गठन गरी स्थितिलाई सामान्य पार्ने प्रयास गरे । देशले आमूल परिवर्तनको चाहना राखेका बेला राजाबाट गरिएको त्यस किसिमको पुनर्गठनले कुनै महत्व पाउन सकेन । देशमा जनआन्दोलनको बहदो प्रभाव जनजीवनमा अस्तव्यस्तता तथा जनधनको ठूलो क्षतिले गर्दा राजा वीरेन्द्रका सामु प्रचलित संविधानमा सुधार गरी जनआन्दोलनलाई रोक्नु सिवाय अर्को विकल्प केही पनि थिएन ।

त्यस किसिमको विषम परिस्थितिलाई मनन गर्दै चैत्र २३ गते राजदरवारमा बसेको उच्चस्तरीय बैठकपछि चैत्र २४ गते राजाले एक घोषणा गरे । उक्त घोषणामा लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गरी त्यो मन्त्रिपरिषदलाई विभिन्न विचारधाराका राजनीतिज्ञहरूसँग वार्ता गरेर समस्याको समाधान गर्न निर्देशन दिइयो (ढकाल, वि.सं. २०४९, पृ. १०७-८) । शाही घोषणा पञ्चहरूका लागि ठूलो धक्का र सुधारवादीहरूका लागि एउटा राहतका रूपमा आएको देखियो । मन्त्रिमण्डलको परिवर्तनले राजा र पञ्चहरूलाई फरक पर्ने भए तापनि आन्दोलनकारीहरूलाई त्यसले शान्त पार्नुको सट्टा बलेको आगोमा घिउ थप्ने काम गर्‍यो (पोखरेल, वि.सं.२०५२, पृ. १४८) । राजाको घोषणापछि रुष्ट हुँदै मनमोहन अधिकारीले राष्ट्रिय सरकार, बहुदलको घोषणा र प्रजातान्त्रिक संविधान नभएसम्म आन्दोलनलाई सशक्त बनाउदै लानु पर्ने धारणा व्यक्त गरे (अधिकारी, वि.सं.२०५५, पृ.३७५) । त्यो भनाइसँग पार्टीको अन्य नेताहरू पनि सहमत थिए (ज्ञवाली, वि.सं.२०७० फागुन १०) । हुन पनि दरवारले आन्दोलनलाई सम्बोधन गरे जस्तो गर्ने तर आन्दोलनकारीले उठाएका कुनै पनि माग पुरा नगर्ने खेल खेल्दै आयो ।

एकातिर आन्दोलनकारीहरूले 'शाही घोषणा धोका हो' भन्दै स्वतस्फूर्त रूपमा जुलुसहरू निकाली रहे भने अर्को तर्फ सरकार आन्दोलनकारी नेताहरूसँग भेट्ने क्रममा थियो । त्यसैक्रममा राजाको सन्देश लिएर जेलमा रहेका मनमोहन अधिकारी र सहाना प्रधानलाई भेट्न पशुपतिशमशेर राणा त्यहाँ पुगे । तर नेताद्वयले जबसम्म बहुदलको घोषणा हुँदैन तबसम्म कसैसँग पनि सम्भौता हुँदैन भन्ने खबर राजाकहाँ पुऱ्याइदिनु भनेर पठाए (श्रेष्ठ, वि.सं.२०४७, पृ. ७२) । आन्दोलनप्रतिको बहदो लहर देखेर पञ्चहरू पनि विस्तारै हतास हुँदै गए । उनीहरूले राजनीतिक दलका नेताहरूलाई जेलमै गएर उनीहरूका भावना बुझ्न थाले । दलका नेताहरूको आन्दोलनप्रतिको उत्साहमा कुनै कमी आएको नपाएपछि नेताहरूलाई जेलमा थुनिराख्दा अभै वातावरण विग्रने महसुस पञ्चहरूले गरे । त्यसै क्रममा २५ गते मनमोहन अधिकारी, सहाना प्रधानलगायतका केही नेताहरूलाई जेलमुक्त गरियो (श्रेष्ठ, वि.सं.२०६०, पृ. १५७) । त्यसपछि उनीहरू वीर अस्पतालमा रहेका गणेशमान सिंहलाई भेट्न गए । त्यहीं नै प्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दले गणेशमान सिंह र मनमोहन अधिकारीलाई सँगै राखेर वार्ताका लागि उपयुक्त वातावरण बनाउन आग्रह गरे

(पोखरेल, मितिअनु., पृ. २०३) । त्यसपछि नै आन्दोलनकारी र सरकारका बीचमा वार्ता हुने वातावरण बन्यो ।

७.६ आन्दोलनकारी शक्ति र दरवारका बीचको सम्झौता

आन्दोलनकारी नेताहरूले बहुदलको घोषणा र अन्तरिम सरकारको गठन गर्नुपर्ने अडान लिएकाले दरवारमा ठूलै खैलावैला मच्चियो । केही परम्परागत सामन्ती सोच भएका दरवारीयाहरूले राजालाई सेना परिचालन गरेर आन्दोलन दबाउन सुझाव दिए । तर उनले त्यसलाई स्वीकार गरेनन् । त्यहीक्रममा आन्दोलनरत दलहरूले राजासँगको वार्तामा के के कुरा उठाउने भन्ने विषयमा छलफल भइरहँदा मनमोहन अधिकारीले बहुदलको घोषणासँगै राजाले राष्ट्रिय पञ्चायत भङ्ग भएको घोषणा पनि गर्नु पर्ने मागलाई जोडदारका साथ उठाउन सल्लाह दिए (ढकाल, वि.सं.२०४९ पृ. २०३) । त्यो विषयमा गणेशमान सिंह पनि सहमत थिए । वि.सं.२०४६ सालको चैत्र २६ गते आन्दोलनकारी शक्ति र सरकारी पक्षका बीचमा भएको वार्ता समझदारीमा पुग्न सफल भयो । वार्ता सफल भएपछि त्यसै दिनको राती ११.१० बजे प्रमुख सम्वाद सचिवालय राजदरवारबाट दलहरूमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा भएको (सूचना विभाग, वि.सं.२०५३, पृ. ११४) आसयको विज्ञप्ति प्रसारण गरियो ।

लामो समयदेखि दलमाथि लाग्दै आएको प्रतिबन्ध हटेपछि ४९ दिनदेखि चल्दै आएको आन्दोलन रोकिन पुग्यो । दलहरू जुन उद्देश्यले आन्दोलनमा गएका थिए सोहीअनुसारको उपलब्धि हासिल गरे । संयुक्त जनआन्दोलनमा वाममोर्चाको पूर्णसमर्थनले गणेशमान सिंहलाई त्यस आन्दोलनको सर्वमान्य नेता बनायो । उनलाई आफ्नै पार्टीले भन्दा बढी वाममोर्चाका नेता र कार्यकर्ताले विश्वास गरेको देखिन्छ । जनआन्दोलनपछिका घटनालाई हेर्दा वाममोर्चा र नेकाका बीचको सम्बन्ध विग्रदै जानु, त्यसपछिको निर्वाचनमा शीर्षस्थ नेताहरूलाई सघाउने कुरा अस्वीकार गर्नु, गणेशमान सिंहले नेका पार्टी नै छोड्नु जस्ता कारणहरूले त्यही कुराको सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

वि.सं.२०४६ सालमा जनताको ठूलो बलिदानबाट प्रजातन्त्र पुनः स्थापना भएको थियो । त्यतिबेला संयुक्त जनआन्दोलनका प्रमुख नायकका रूपमा रहेका गणेशमान सिंह, मनमोहन अधिकारी र मदन भण्डारी तिन ताराका रूपमा स्थापित हुन पुगे (प्रश्रित, वि.सं.२०७० श्रावण १३)।गणेशमान सिंहका दृष्टिमा पनि मनमोहन अधिकारी, सहाना प्रधान, राधाकृष्ण मैनाली, सि.पी.मैनाली लगायतका वामपन्थी नेताहरू सच्चा राष्ट्रवादी ठहरिए (आचार्य, वि.सं.२०६७, पृ. ८२) । गणेशमान सिंहले वि.सं.२०३६ सालदेखि नै आन्दोलन गर्ने सवालमा विचार मिल्दै आएका मनमोहन अधिकारीसँग आवश्यकतानुसार सल्लाह लिने गरेका थिए ।

७.७ अन्तरिम सरकारको गठनमा भूमिका

वि.सं.२०४६ साल चैत्र २६ गतेको विज्ञप्तिबाट राजनीतिक दलहरूमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा भए पनि निर्दलीय सरकारको विघटन गरी आन्दोलनरत राजनीतिक दलहरूको नेतृत्वमा सरकार र त्यसैअनुरूपको संविधानको निर्माण गर्नेजस्ता आन्दोलनका उपलब्धिहरूलाई स्थायित्व दिन बाँकी नै थियो । राजा संवैधानिक दायरामा आउन सहमत भएको कुरालाई वाममोर्चाले ठूलो उपलब्धि माने पनि अर्को मोर्चा संयुक्त राष्ट्रिय जनआन्दोलनले भने त्यसलाई अस्वीकार गर्दै क्रान्तिमा धोखा र गद्दारी भएको ठहर गर्‍यो (के.सी., वि.सं.२०६०, पृ. ३४५) । अर्कातर्फ बहुदल दिने कुरामा सहमति भएपछि सारा शक्ति गुमेको ठान्ने वर्ग पनि त्यति नै सक्रिय थियो । आन्दोलनका उपलब्धिहरूलाई सुनिश्चित हुन नदिने षडयन्त्रको सम्भावना पनि उत्तिकै थियो । त्यसतर्फ आन्दोलनको सहयात्री भएका कारण मनमोहन अधिकारी संवेदनशील तथा सचेत रहेका थिए ।

आन्दोलनको दोस्रो चरणमा पञ्चायतका सबै एकाइहरू भङ्ग गर्ने, नेका र नेकपा सङ्गलन भएको अन्तरिम सरकार गठन गर्ने र जनताको भलाई हुने खालको संविधानको निर्माण गर्ने दिशामा जोड दिनु पर्ने भन्दै मनमोहन अधिकारीले भावि कार्यक्रमका बारेमा स्पष्ट दृष्टिकोण अगाडि सारे (गोरखापत्र, वि.सं.२०४६ चैत्र ३०) । अन्तरिम सरकार गठन गर्ने कुरा उठेपछि आन्दोलनको नेतृत्व गरेका दलहरूमध्ये नेपाली कांग्रेसको तर्फबाट गणेशमान सिंह प्रधानमन्त्री र संयुक्त वाममोर्चाको तर्फबाट मनमोहन अधिकारी उपप्रधानमन्त्री बन्ने कुरा चर्चामा आयो (पराजुली, वि.सं.२०५३ पृ. १४) । तर गणेशमान सिंह आफू अस्वस्थ भएको कारण दर्शाउँदै कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई प्रधानमन्त्रीमा प्रस्ताव गरे । त्यसपछि वि.सं.२०४७ साल बैशाख ६ गते राजाबाट कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्त गरी निजकै सिफारिसमा ११ सदस्यीय मन्त्रिपरिषद्को गठन गरियो । उक्त सरकारमा नेका, वाममोर्चा, राजाका प्रतिनिधि र केही स्वतन्त्र व्यक्तिहरू समावेस थिए ।

वाममोर्चाको तर्फबाट सरकारमा सहभागी हुने व्यक्तिहरूको नाम छान्न बसेको बैठकमा मनमोहन अधिकारीको पनि उपस्थिति थियो । तर उनले त्यहाँ कसैको नाम सिफारिस गर्न दवाव दिएनन् । उनले 'जो जो जाने हो तपाइहरू नै छलफल गर्नुहोस्' भने । उनी सरकारमा जाने व्यक्ति छनौटकै कारण वाममोर्चामा वैमनस्यता नआओस् भन्नेमा थिए (उपाध्याय, वि.सं.२०७० जेठ ७) । बैठकले सहाना प्रधान, भुलनाथ खनाल र निलाम्बर आचार्यलाई छनौट गर्‍यो । त्यसरी छानिएकाहरूमध्ये मार्क्सवादी र मानन्धर समूहहरूको आन्तरिक राजनीतिमा उल्लेखनीय हैसियत नभए पनि अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका कम्युनिस्टहरूसँग राम्रो सम्पर्क रहेका कारण उनीहरूलाई सहभागी

गराइयो (के.सी., वि.सं.२०६०, पृ. ३५९) । सहाना प्रधानको हकमा भने उनी मार्क्सवादी पार्टी नेतृत्वको हैसियतले भन्दा पनि वाममोर्चाको अध्यक्ष भएका कारणले सरकारमा पठाइयो (मैनाली, वि.सं.२०७० जेठ ११) । जनआन्दोलनपछि गठन भएको अन्तरिम सरकारलाई असफल गराउने प्रयास विभिन्न क्षेत्रबाट भएपछि मनमोहन अधिकारीले संयुक्त प्रयासबाट आएको प्रजातन्त्रलाई खतरामा पार्न खोजिएमा र अन्तरिम सरकारलाई नोक्सानी पुऱ्याएमा आफूहरू पुनः सडकमा उत्रने भन्दै सरकारलाई अवरोध नगर्न चेतावनि दिदै नैका र वाममोर्चाका बीचको सम्बन्ध सुमधुर रहनु पर्छ भन्ने कुरामा जोड दिए । सरकारलाई बहुदलीय परिपाटीअनुसार चलाउन मनमोहन अधिकारीले आवश्यक सुझाव पनि बेलाबखत दिने गर्दथे । उनले जनआन्दोलनका बेला चर्चामा आएको 'पम्फादेवी' कसको नाम हो पत्ता लगाउनु पर्ने, तिसवर्षसम्म आर्थिक अपराध गरेर जोडेको अकुत सम्पत्ति राष्ट्रियकरण गर्नु पर्ने जस्ता मागहरू अगाडि सारे (श्रेष्ठ, वि.सं.२०४७, पृ. ९३) ।

नेपालको इतिहासमै पहिलो पटक कम्युनिष्टहरू सरकारमा सामेल भएको हुँदा उनीहरूमा अनुभवको कमी थियो । त्यही कारण उनीहरूबाट कुनै कमी कमजोरी हुन गएमा कम्युनिष्टका विरुद्ध आरोप लाग्न सक्नेतर्फ मनमोहन अधिकारी सचेत थिए । त्यसैले उनले वाममोर्चाको तर्फबाट सरकारमा गएकाहरूलाई सजग र सचेत गराउने काम गरे । तर उनका कुरालाई सहाना प्रधानभन्दा बाहेक अरू कम्युनिस्ट मन्त्रीहरूले त्यति महत्व दिएको पाइदैन ।

७.८ संविधान निर्माणमा भूमिका

आन्दोलनपछि गठन भएको अन्तरिम सरकारलाई संविधानको निर्माण र आमनिर्वाचन सम्पन्न गराउने दुई महत्वपूर्ण जिम्मेवारी दिइयो । त्यतिबेला 'संयुक्त राष्ट्रिय जनआन्दोलन' नामक वामपन्थी राजनीतिक शक्तिले 'संविधानसभाबाट बनेको संविधानमात्र जनताको संविधान हुनसक्छ' भन्दै संविधानसभाको मागलाई अगाडि साऱ्यो । त्यस मागका सम्बन्धमा मनमोहन अधिकारीले संविधानसभा तत्कालका लागि अव्यवहारिक हुने धारणा व्यक्त गरे । त्यसैले उनले नैका, वाममोर्चा र कानुनविद् भएको संविधान निर्माण समिति यथाशिघ्र बनाई प्रत्येक जिल्लामा पठाएर जनभावनाको सङ्कलन गरी संविधान बनाइ हालन उपयुक्त हुने धारणा राखे (गोरखापत्र, वि.सं.२०४७ जेठ १२) । संयुक्त वाममोर्चाले त्यतिबेला पञ्चायती संविधानलाई तत्काल खारेज गरी अन्तरिम सरकारलाई जनभावना अनुकूलको प्रजातान्त्रिक अन्तरिम विधान निर्माण गर्नुपर्ने माग अगाडि साऱ्यो । नैकाले संविधानसभाको विषय वि.सं.२०१५ सालमा नै टुङ्गिई सकेको धारणा व्यक्त गर्नुको (गोरखापत्र, वि.सं.२०४७ वैशाख २२) । मन्त्रपरिषद्को परामर्श बिना राजाबाट एकतर्फी रूपमा विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा संविधान सुझाव आयोग गठन भएपछि आयोगको चौतर्फी विरोध भयो । मनमोहन अधिकारीले उक्त आयोग तत्काल भङ्ग गर्ने माग गर्दै

नेका र संयुक्त वाममोर्चामात्र होइन देशका अन्य राजनैतिक शक्तिहरू बुद्धिजीवीहरू, प्राध्यापकहरू, कानून तथा संविधानविद्हरू सम्मिलित सबै वर्गको पूर्णअधिकार सम्पन्न नयाँ संविधान निर्माण आयोगको गठन गर्नु पर्नेमा जोड दिए ।

आयोगको चारैतिरबाट विरोध भएपछि राजाबाट पुनः वि.सं.२०४७ साल जेठ १६ गते मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा न्यायाधीश विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा अर्को संविधान सुभावायुग गठन भयो । आयोगलाई संविधान सुभावायुग भनिएको मनमोहन अधिकारीलाई चित्त बुझेको थिएन । उक्त आयोगका लागि तोकिएको कार्यविधि स्पष्ट नभएको र जनताको चाहना त्यसबाट पुरा हुन्छ कि हुँदैन प्रस्ट नभए तापनि यसमा भाग लिने निर्णय गरेर वाममोर्चाकै प्रतिनिधिका रूपमा प्रतिनिधित्व गरिरहेका छौं (श्रेष्ठ, वि.सं.२०४७, पृ. ७२) भनी सकारात्मक प्रतिक्रिया दिए ।

संविधान सुभावायुगलाई संवैधानिक राजतन्त्र बहुदलिय प्रजातन्त्रसँगै नेपाल र नेपाली जनचाहना अनुसारको संविधान निर्माण गर्न भनिएको थियो (शर्मा, सन् १९९८, पृ. ७९) । संविधान सुभावायुगले संविधानको मस्यौदा तयार पार्ने क्रममा विभिन्न राजनैतिक दल, सङ्घ सङ्गठन तथा व्यक्तिहरूबाट सुभावायुग सङ्कलन गर्दा त्यतिवेला ८,७०७ वटा सुभावायुग आएका र तीमध्ये कतिपय सुभावहरू आफैमा विरोधाभासयुक्त र जनआन्दोलनको मर्म विपरित पनि रहेका थिए । कतिपय जाति, भाषा, धर्म, संस्कृति र क्षेत्रगत अल्पसङ्ख्यकहरूले पनि संविधानमा आफ्नो पक्षको हित प्रतिबिम्बित हुनु पर्ने कुरामा जोड दिएका थिए । कसैले संविधानमा हिन्दू राष्ट्र कायम रहनु पर्ने, कसैले धर्म निरपेक्षता हुनु पर्नेजस्ता कुरामा जोड दिएका थिए । राजाबाट आफ्नो परम्परागत विशेषाधिकारको कटौती नहुने षडयन्त्रको सम्भावना पनि उत्तिकै रहेको थियो । संविधान मस्यौदा तयार गर्ने क्रममा आयोगमा रहेका सदस्यहरूबीच पनि एकमत थिएन । त्यो अवस्थामा महत्वपूर्ण विषय आउँदा वाममोर्चाबाट गएका सदस्यहरूले मनमोहन अधिकारी र सहाना प्रधानसँग छलफल गर्ने गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. १७५) ।

संविधान निर्माणका क्रममा मनमोहन अधिकारीले आयोगलाई सुभावायुग दिंदै अब राजाले संविधान बनाउने परम्परा छाड्नु पर्छ नत्र जनताले परम्परा छाड्ने छन्, राजा निरङ्कुश नभएर साँच्चिकै विष्णुका अवतार भै पुण्य हुनुपर्दछ, केही अधिकार राजाको हातमा रहे पनि क्याबिनेटमा संसदको स्वीकृति बिना प्रयोग गर्न पाइनु हुँदैन भन्नेजस्ता सुभावहरू दिए । विभिन्न क्षेत्रबाट प्राप्त सुभावहरूलाई आधार मान्दै तीनवटै पक्षको सहमतिपश्चात् तयार पारिएको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को मस्यौदा आयोगले राजा समक्ष पेस गर्‍यो । राजा, नेका र वाममोर्चा गरी तिन पक्ष मिलेर बनाएको संविधानको अन्तिम मस्यौदा राजा समक्ष बुझाएपछि

दरवारबाट संविधानमा सकेसम्म धेरै परिवर्तनहरू गराउने कोसिस भयो । त्यसले जनतामा दरवारप्रति शङ्का, अविश्वास एवम् क्रोध पैदा गरायो । त्यसैले विभिन्न वर्ग र तहका जनसमुदायहरू दरवारीया षडयन्त्रका विरुद्ध फेरि सडकमा उत्रिए (मैनाली, वि.सं.२०४७, पृ. १६०) । त्यस क्रममा मनमोहन अधिकारीले नयाँ आउने संविधानमा मूलभूत बुँदाहरू जनआकाङ्क्षानुरूप नभएमा अबको जनआन्दोलन दरवार विरुद्ध हुने हुँदा जनतासँग खेलवाड नगर्न चेतवनी दिएका थिए ।

चारैतिरको दवावपछि वि.सं.२०४७ साल कार्तिक २३ गतेका दिन 'नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७' घोषणा गरियो । संविधान घोषणा हुँदाको अवसरमा राजदरवारको गद्दी बैठकमा गणेशमान सिंह, मनमोहन अधिकारीलगायतका विभिन्न राजनीतिक दलका प्रमुख नेताहरू, विदेशी कुटनीतिज्ञहरू र संवैधानिक नियोगका प्रमुखहरूको उपस्थिति रह्यो । संविधान जारी भएपछि मनमोहन अधिकारीले 'संविधानमा रहेका त्रुटी र कमजोरीलाई जनसमक्ष लाने गरी स्वीकृति जनाउँदै देशमा प्रजातन्त्रलाई सुदृढ गर्न, संविधानद्वारा प्रदत्त जनताका हक अधिकारको सुरक्षा गर्दै जनमत निर्माण गर्ने र संसद्मा ती कुरा उठाइने उल्लेख गरे (गोरखापत्र, वि.सं.२०४७ कार्तिक २५) । राजाको निरङ्कुश शासनका विरुद्ध लामो समय सङ्घर्ष गर्नु परेका कारण शाही भूमिकालाई सकेसम्म गौण राख्ने उद्देश्यले वि.सं.२०४७ सालको संविधानलाई वाममोर्चाले स्वीकार गरेको अवस्था थियो ।

जुन समयमा संविधानको निर्माण भयो त्यो एउटा कठिन परिस्थितिमा भएको थियो । जनआन्दोलनपछिको महत्वपूर्ण उपलब्धी 'नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७' थियो । संवैधानिक राजतन्त्रतात्मक व्यवस्था भएको तेस्रो विश्वका मुलुकहरूका तुलनामा उक्त संविधानलाई बढी प्रजातान्त्रिक भएको मानियो (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) । उक्त संविधानले जनतालाई अधिकार र राजालाई अभिभावकका रूपमा रहने व्यवस्था गर्‍यो । जनआन्दोलनको सफलतापछि पनि त्यस किसिमको जिम्मेवारी बहन गरी संविधान निर्माण गरी जनसमक्ष ल्याउन र लागु गराउनमा मनमोहन अधिकारीको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ ।

७.९ वाममोर्चाको विघटन र मनमोहन अधिकारी

नेपाली कांग्रेससँग मिलेर सरकारका विरुद्ध संयुक्त रूपमा आन्दोलन गर्ने उद्देश्यले वाममोर्चा गठन गरिएको थियो । वाममोर्चा गठन भएलगत्तै जनआन्दोलन सुरु भएको हुँदा तत्काल विवाद हुने अवस्था थिएन । निरङ्कुस पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा सबैको समान सहमति भए पनि संयुक्त वाममोर्चाभिन्न सबै कम्युनिस्ट पार्टीहरू समेटिन सकेका थिएनन् । आन्दोलनलाई कस्तो अवस्थामा टुङ्ग्याउने, त्यसपछिको सरकार कस्तो हुने, निर्वाचनमा पार्टीले

भाग लिने, पार्टी खुल्ला गर्नेजस्ता विषयहरूमा वामपार्टीहरूका बीचमा पछिसम्म पनि मतभेदहरू कायमै थिए ।

आन्दोलनपछि बन्न लागेको अन्तरिम सरकारमा वाममोर्चाका तर्फबाट तिनजना व्यक्तिहरू सहभागी हुन पाउने कुरा उल्लेख गरिएको थियो । सरकारमा सहभागी हुने व्यक्तिहरूको नाम छान्न सहाना प्रधानको घरमा बैठक बस्यो (जवाली, वि.सं.२०७० वैशाख ३) । उक्त बैठकमा मनमोहन अधिकारी पनि सहभागी भएका थिए । त्यतिबेला सरकारमा जान धेरै व्यक्तिहरू लालायित देखिएका थिए । वाममोर्चाका तर्फबाट सरकारमा सहभागी हुनेहरूको सङ्ख्या निश्चित भएको हुँदा सङ्ख्या बढाउने कुरा वाममोर्चा एकलैले चाहेर पनि हुने अवस्था थिएन । त्यस्तो परिस्थितिमा बसेको वाममोर्चाको बैठकले एकजना प्रतिनिधि अध्यक्ष सहाना प्रधानलाई सर्वसम्मतिबाट चयन गर्‍यो । बाँकीमध्ये एक जना नेकपा मानन्धर समूहलाई र अर्को नेकपा मालेलाई दिइयो । निर्मल लामाले अन्तिम समयसम्म पनि दावि गरिरहेका थिए । तर उनलाई पठाउने कुनै अवस्था थिएन । तत्कालका लागि समस्या समाधान गर्न नेकासँग वाममोर्चालाई एउटा थप मन्त्री दिन अनुरोध गर्ने र थपिएमा निर्मल लामालाई पठाउने भन्ने निर्णय भयो (बर्मा, वि.सं.२०७० असार ११) । मन्त्रीको सङ्ख्या थप्ने विषयमा नेका सहमत भएन । त्यसपछि नै वाममोर्चामा विभाजन र विवादका सङ्केतहरू देखिन थाले । त्यस्तो अवस्थामा वाममोर्चालाई जीवन्त राख्नु पर्ने कुरामा जोडिदिँदै मनमोहन अधिकारीले गरेको अनुरोधलाई नेपालीपत्र साप्ताहिकले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

वाममोर्चामा रहेका सबै पार्टीहरूसँग मेरो अनुरोध के छ भने एउटै कम्युनिस्ट पार्टीको निर्माण गर्ने कुरालाई आफ्नो एजेण्डामा राख्नु पर्दछ । त्यसमा छलफल गर्नु पर्दछ । हाम्रा कहाँ मिल्ने प्वाइन्टहरू छन् कहाँ हाम्रा मतभेदहरू छन् सबै केलाएर हेर्नुपर्छ र एउटै पार्टी बनाउने प्रक्रियामा सबैले प्रयास पनि गर्नु पर्दछ । त्यसका लागि समय पनि लाग्न सक्छ । तवसम्म वाममोर्चालाई एकदम सुदृढ पारेर लैजानु पर्छ । वाममोर्चा आज देशमा एउटा ठूलो शक्तिका रूपमा जनतामा आइरहेको छ । यो शक्ति देखेर अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा पनि एउटा हलचल आएको छ । कम्युनिस्ट पार्टीहरू राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणमा स्पष्ट भइसकेको छ । सङ्गठनात्मक रूपमा हामी वाममोर्चामा सङ्गठित छौं । वाममोर्चाले अब प्रजातान्त्रिक संविधान बनाउने र आमनिर्वाचन सम्पन्न गर्ने दुईवटा ऐतिहासिक भूमिका खेल्न बाँकी नै छ । (वि.सं.२०४७, असार ८)

उपर्युक्त भनाइलाई हेर्दा सरकारमा जान नपाएर असन्तुष्ट बनेका दल र तिनका नेताहरूलाई दूरदृष्टि राख्न मनमोहन अधिकारीले अनुरोध गरेको देखिन्छ । जनताले लडेर ल्याएको परिवर्तनलाई संस्थागत गर्नु पर्ने आफूहरूको दायित्व भएको विषयमा सचेत गराएका थिए ।

संयुक्त वाममोर्चाको बैठक समयसमयमा बस्दै आएको भए पनि वाम एकतामा सौहार्दता हुन सकिरहेको थिएन । अझ सरकारको गठनपछि त उनीहरूमा विभिन्न किसिमका आकाङ्क्षाहरू बढेका थिए । वाममोर्चाको अध्यक्ष सरकारमा गएको हुँदा अध्यक्षको पदलाई चक्रिय प्रणालीमा

लैजानु पर्छ भन्ने खालका कुराहरू पनि उठ्न थाले (श्रेष्ठ, वि.सं.२०६० पृ. १७१) । सरकारमा सहभागी हुन नपाएका दलहरूले संविधान सुधार सुभाब आयोगमा ठाउँ पाउने आशा गरेका थिए । तर त्यसमा पनि मार्क्सवादी, माले र चौमका सदस्यहरूले नै मौका पाए । त्यसो हुँदा मोर्चामा रहेका अन्य दलहरूले अपमानित भएको महसुस गर्दै ठाउँठाउँमा असन्तुष्टि पोख्न थालेका थिए । अन्ततः तुलसीलाल, रोहीत, बर्मा र चौथो महाधिवेशनका नेताहरूले आफूहरू वाममोर्चामा नरहेको घोषणा गर्दै वक्तव्य जारी गरे (नेकपा एमाले, वि.सं.२०४७ माघ ८) । त्यसमा उनीहरूले वाममोर्चाका नाममा कसैलाई पनि कुनै काम गर्ने अधिकार नरहेको कुरा उल्लेख गर्दै वाममोर्चाबाट गएका मन्त्रीहरूलाई सरकारबाट हटाउने माग गरेका थिए ।

सत्तामा बस्ने मौका पाएका नेताहरूले मोर्चाको संयुक्त स्वार्थमा भन्दा आफ्ना घटकलाई मात्र बलियो पार्न केन्द्रित रहेको अन्य घटकहरूले महसुस गर्न थालेका थिए । जुन कुरालाई नेकपा मार्क्सवादीको वि.सं.२०४९ साल माघ ६-९ मा सम्पन्न भएको सातौँ राष्ट्रिय महाधिवेशनमा प्रस्तुत तथा पारित राजनीतिक प्रतिवेदनमा समेत उल्लेख गरिएको थियो (नेकपा(मा.), वि.सं. २०४९, पृ. १३) । (वि.सं.२०४७ सालमा नेकपा (मार्क्सवादी) र नेकपा (माले) एकीकरण भएपछि असन्तुष्ट भएकाहरूले पुनरगठन गरेको पार्टी) त्यतिबेला सरकारमा गएकाहरूलाई निर्देशन गर्ने गरी एउटा कमिटी पनि बनेको थियो । तर त्यसको बैठक नै बस्न सकेको थिएन । वाममोर्चाबाट चार दल छुट्टिएको वक्तव्य आएको भोलिपल्टै वाममोर्चामा रहेका अन्य दलहरूको बैठक बस्यो । त्यो बैठकले मोर्चा कायमै रहेकाले त्यसबाट अलग हुने वित्तिकै वाममोर्चाको नाममा कुनै काम गर्ने र त्यसको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार नरहेको कुरा आचारसंहिताको विरुद्ध तथा सामान्य नैतिकता र अधिकार विपरित भएको वक्तव्य निकाले । मन्त्रिमण्डलमा भएका पार्टीहरूको स्वार्थपूर्तिमा बाधक रहेका चार घटकको उनीहरूलाई आवश्यकता भएन (भण्डारी, वि.सं.२०५२, पृ. १८०-८१) । त्यसबाट कम्युनिस्ट एकताको सम्भावना पनि कमजोर भएर गयो ।

वाममोर्चामा फुट आएपछि त्यसबाट सरकारमा प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरूले नैतिकताका आधारमा राजिनामा दिनु पर्ने भनी नेकाका महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका थिए । वाममोर्चा छाड्नेले त्यसको गठन पञ्चायतको अन्त्य र बहुदलको स्थापनाका निमित्त भएको हुँदा नयाँ संविधान आइसकेको अवस्थामा नयाँ आधारमा वाममोर्चाको गठन गरिनु पर्ने माग राखे । त्यसमा मशाललगायत अन्य वामपन्थी समूहहरू पनि समावेश हुनुपर्ने र पुरानो मोर्चाको कुनै औचित्य नरहने निष्कर्ष निकाले । तर त्यस्तो अवस्थामा प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईले सरकारमा रहेका मन्त्रीहरूको बचाउ गरेका कारण खासै अप्ठ्यारो स्थिति व्यहोर्नु परेन । यो सब घटनामा मनमोहन अधिकारीले वाममोर्चालाई एक ठिक्का राख्नु पर्ने विचार व्यक्त गरे तापनि भूमिका त्यही अनुसारको हुन सकेन । उनी आफ्नो पार्टीका नेताद्वय सहाना प्रधान र

भरतमोहन अधिकारीको बढी प्रभावमा परे । जो बहुदल आएपछि सत्तामा रमाउदै र वाममोर्चा बिसर्दै जान थालेका थिए । वाममोर्चाभिन्नको विवाद नीतिगत भन्दा पनि पद र प्रतिष्ठाका लागि थियो ।

७.१० नेकपा (माक्सवादी) र नेकपा (माले)को एकीकरण

वाममोर्चामा सङ्लग्न रहेका सातवटा वामघटकहरूका बीच मतभेद भए पनि ती मतभेदहरूलाई थाती राख्दै आन्दोलनलाई नै प्रमुख उद्देश्य बनाएका थिए । त्यसरी सँगै आन्दोलन गर्दा केही वामघटकहरू एक-आपसमा नजिक हुँदै गएका थिए । सँगै रहँदा बस्दा पार्टी एकताका कुरा पनि उठ्न थालेका थिए । वाममोर्चामा रहेका नेकपा (माले), नेकपा (माक्सवादी), नेकपा (तुलसीलाल) र नेमक्रिपा बीच एकता वार्ता वि.सं.२०४७ सालको मङ्सिरदेखि सुरु भएको थियो । विभिन्न चरणको वार्ताका क्रममा धेरै सैद्धान्तिक वैचारिक कुराहरू टुङ्गो पनि लागेका थिए । केही सवालमा फरक मत बाँकी भए यथाशक्य छिटो संयुक्त महाधिवेशन गरेर ती कुराहरूको टुङ्गो लगाउने कुरामा सहमति बनेको थियो । तर नेतृत्व निर्माणको कुरा आएपछि बनिसकेको नीतिगत कुरामै पुनः विवाद उठाउँदै तुलसीलाल अमात्य र नेमक्रिपा एकता प्रयासबाट बाहिरिए पनि नेकपा (माक्सवादी) र नेकपा (माले) का बीचको एकता प्रयासले निरन्तरता पाउँदै गयो (नेकपा एमाले, वि.सं.२०४७ माघ ८) ।

पाँच दशकदेखि कम्युनिष्ट आन्दोलनमा लागेर इतिहास बनेका भए तापनि मनमोहन अधिकारीले नेतृत्व गरेको पार्टी साङ्गठनिक रूपमा कमजोर थियो । त्यो पार्टीमा रहेका केही सदस्यहरू पञ्चायतलाई समर्थन गर्दै पार्टी छाड्दै गएका थिए । अर्कोतर्फ नेकपा (माले) मा भने युवा शक्ति प्रशस्त भएको हुँदा पार्टी अझै सुदृढ बन्दै गएको थियो । नेकपा (माले) वामघटकहरूमध्ये साङ्गठनिक रूपले बलियो भएको हुँदा कम्युनिस्टहरूले आशा गर्ने ठाउँ पनि बनेको थियो (स्याङ्बो, वि.सं.२०७० जेठ २) । तथापि नेपाली जनता समक्ष प्रस्तुत गर्ने राष्ट्रिय नेताको खाँचो थियो । बदलिदो परिस्थितिमा ठूलो पार्टीसँग एकीकरण हुनसके राजनीतिक हैसियत बढ्ने ठानी माक्सवादी पार्टीमा रहेका नेताहरूले बढी जोडबल गर्न थाले । दुवै पार्टीको एकीकरणपछि वामपन्थी राजनीति बलियो बनाउने तर्फभन्दा पनि व्यैक्तिक हैसियत बढाउनेतिर उनीहरू लागेका थिए (शिवाकोटी, वि.सं.२०७० श्रावण २४) । पार्टीभिन्न रहेका सदस्यहरूको त्यो चाहनाले गर्दा मनमोहन अधिकारी पार्टी एकताका लागि कुरा अगाडि बढाउन सहमत भए । त्यस सम्बन्धमा मनमोहन अधिकारीको भनाइलाई ऋतुवर्ण पराजुलीले (वि.सं.२०५३) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

छिट्टै हुन लागेको चुनावमा सङ्ख्यात्मक रूपमा जित्नु पर्छ भन्ने सोच मालेमा रहेको थियो । यसले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिमा आफ्नो विचार राम्ररी राख्न सकेको थिएन । उसलाई पनि व्यक्तित्व

भएको मानिस चाहिएको थियो । मदन भण्डारीलाई कसैले पनि चिनेको थिएन । अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्व भएको मान्छे, मार्क्सवादीमा नै थिए । हाम्रो एकीकरण भएपछि शक्ति बढ्छ । त्यस पार्टीका कार्यकर्तालाई सही दिशा दिनु पनि मेरो कर्तव्य हो । मैले त्यो साहस किन नलिने भनेर म पार्टी एकीकरण गर्नतर्फ लागें । (पृ. १६)

यसरी हेर्दा दुई पार्टीका बीचमा एकीकरण हुनुमा दुबैका स्वार्थमा समानता रहेको देखिन्छ । माले पार्टीका नेताहरू खुल्ला राजनीतिमा आउँदा आफ्नो राजनीतिक भविष्य अन्यौलको अवस्था देखेका थिए भने मनमोहन अधिकारीले आफूलाई जुन हैसियतको नेता सम्झन्थे, त्यो अनुसारको सङ्गठन थिएन । यद्यपि कम्युनिस्ट आन्दोलनमा सबैभन्दा पाका नेता उनी नै थिए । त्यसले गर्दा उनमा केही बढी दायित्व रहेको थियो ।

नेकपा मार्क्सवादीका नेताहरू भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी मार्क्सवादीसँग नजिक भएकाले नेकपा मालेसँग एकीकरण हुन लागेको विषयमा उक्त पार्टीका नेतासँग पनि सल्लाह गरेका थिए (मैनाली, वि.सं.२०७० जेठ ११) । नेकपा (माले) सँग पार्टी एकीकरणको कुराकानी चलिरहेकै समयमा नेकपा (मार्क्सवादी) समूहले पोखरामा राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना गर्‍यो । सम्मेलनको मूल नारा “कम्युनिष्ट एकता आजको आवश्यकता” भन्ने रहेको थियो । सम्मेलनले मस्यौदा समितिद्वारा तयार पारिएको दस्तावेजलाई पूर्ण समर्थनका साथ अनुमोदन गरी एकताको पक्षमा विचार पारित गर्‍यो (नवयुग मासिक, वि.सं.२०४८ मङ्सिर, पृ. २७) । उक्त सम्मेलनलाई शुभकामना दिन नेकपा (माले)बाट मदन भण्डारी, माधव कुमार नेपाल, जीवराज आश्रित र राधाकृष्ण मैनाली उपस्थिति भएका थिए । सो समारोहमा मदन भण्डारीलाई विशेष वक्ताका रूपमा निम्त्याइएको थियो । उनले आफ्नो भाषणमा बारम्बार मनमोहन अधिकारीलाई हाम्रा महासचिव भन्दै विगतमा मार्क्सवादीमाथि मालेले गरेको गल्तीबारे आत्मालोचना गरेका थिए (देशान्तर साप्ताहिक, वि.सं.२०४७ पुस २२) । माले पार्टीसँग एकीकरण गर्न कार्यकर्तालाई मनाउनकै लागि त्यस पार्टीका नेताहरूलाई मार्क्सवादी पार्टीको सम्मेलनमा बोलाइएको थियो (भुसाल, वि.सं.२०६९ वैशाख १३) । विगत लामो समयदेखि मनमोहन अधिकारी र उनको पार्टीको निरन्तर आलोचना भइरहन्थ्यो तर विस्तारै समयले मनमोहन अधिकारी नै माले पार्टीका लागि उपयुक्त नेता भएको ठहर गर्न थाल्यो ।

नेकपा मालेले काठमाडौँस्थित डल्लुचंगलमा केन्द्रीय विस्तारित बैठकको आयोजना गरी नेकपा (मार्क्सवादी) सँग पार्टी एकीकरण गर्ने निर्णय गर्‍यो । कम्युनिस्ट आन्दोलनको लामो इतिहास बोकेका मनमोहन अधिकारीले नेतृत्व गरेको पार्टी मार्क्सवादीसँग एकीकरण गर्दा राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले नेकपा मालेलाई फाइदा हुने ठहर गरेको थियो । नेकपा (माले) र नेकपा (मा.) का बीच ३ चरणको वार्तापछि नै सैद्धान्तिक राजनीतिक मतक्यता कायम हुन पुग्यो । फलतः वि.सं.२०४७ साल पुस २२ गते दुवै पार्टी बीच एकीकरण भयो । त्यसै बेला पार्टीमा

अध्यक्ष र महासचिव दुई पद राख्ने निर्णय समेत भयो । एकीकृत पार्टीको अध्यक्षमा मनमोहन अधिकारी र महासचिवमा मदन भण्डारी छानिए (नेकपा एमाले, वि.सं.२०४७ माघ ८) । ती दुई पार्टी एकीकरणका विषयमा सुरेन्द्र के.सी.(वि.सं.२०६५) को धारणा यस्तो रहेको पाइन्छ :

मदन भण्डारीले बदलिँदो परिप्रेक्ष्यमा पार्टीलाई संसदीय राजनीतिको अखडामा होम्ने निश्चय गरिसकेका थिए । उक्त स्थितिमा संसदीय नेतृत्वका लागि मनमोहन अधिकारीभन्दा उपयुक्त व्यक्तित्व अर्को नहुने स्पष्ट जस्तै थियो । मनमोहन अधिकारीको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको उदारमना छवी, कम्युनिस्ट राजनीति र सङ्घर्षको लामो पृष्ठभूमी र सैद्धान्तिक समधर्मिता नै केही त्यस्ता कारणहरू थिए जसले उनलाई मार्क्सवादीसँग एकता गर्ने निष्कर्षमा पुऱ्यायो । (पृ. १३७)

उपर्युक्त भनाइलाई हेर्दा दुई पार्टीका बीचको एकीकरणको प्रमुख पाटो मनमोहन अधिकारीको व्यक्तित्व नै रहेको थियो । आमूल परिवर्तनको नीति ल्याएको मालेलाई खुला बहुदलीय राजनीतिमा अवतरण गर्न अफ्यारो थियो । उसलाई राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त नेताको खाँचो थियो । भारत, चीन र रूसका कम्युनिष्ट नेताहरूले पनि नेतृत्वका लागि मनमोहन अधिकारीलाई नै औल्याइ सकेका थिए (खतिवडा, वि.सं.२०५३, पृ. ६७) । नेकपा (माले) त्यस्तै लामो ऐतिहासिक राजनैतिक व्यक्तित्वको छहारीभित्र आफूलाई सुरक्षित राख्न चाहन्थ्यो । हुन त भूमिगत अवस्थामै त्यस पार्टीभित्र ससाना, अन्य घटकहरूलाई पनि मिलाइ सकिएको थियो । त्यति हुँदाहुँदै पनि त्यो पार्टीमा राजनैतिक वातावरणमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय जगतले विश्वास गर्न सक्ने सर्वमान्य नेताको अभाव खड्किएको थियो । मनमोहन अधिकारी त्यही अभाव पुरा गर्ने नेता भए ।

दुवै पार्टीको एकीकरणपछि नेकासँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने खालको पार्टी हुन पुग्यो । त्यसपछि नै दुवै पार्टीहरू समान रूपमा राजनीतिक मैदानमा देखापर्दै आए । नेकपा (माले) का नेताहरूले मनमोहन अधिकारीलाई कम्युनिष्टहरूको सर्वमान्य नेता बनाएर कम्युनिष्ट सङ्गठन बनाएमा नेकाको विकल्प बन्न सक्ने सम्भावना देखेर एकीकृत पार्टीको अध्यक्ष पदमा चयन गरेका थिए (खतिवडा, वि.सं.२०५३, पृ. ६७) । समयको अन्तरालसँगै नेकपा (माले)ले नेकपाको इतिहासलाई हेर्ने सम्बन्धमा पहिलेदेखि रहिआएको सङ्कीर्ण र एकपक्षीय दृष्टिकोणलाई हटाएर सकारात्मक ढङ्गबाट हेर्न सुरु गर्‍यो (के.सी., वि.सं.२०६३, पृ. ११) । समयले उनीहरूलाई पनि मनमोहन अधिकारीकै बाटोमा डोऱ्याउदै ल्याइ पुऱ्यायो । सङ्गठित र मजबुत कार्यकर्ता भएको नेकपा (माले) भूमिगत सङ्गठनबाट नीतिगत रूपमा बाहिर राम्ररी निस्कन कोसिस गरिरहेको थियो ।

कम्युनिष्ट आन्दोलनलाई अगाडि बढाउन नेकपा मालेले मनमोहन अधिकारीलाई उचित ठहऱ्याई नेता बनायो । वास्तवमा पार्टीलाई पाका र युवापुस्ता बीचको वास्तविक संयोजनद्वारा राष्ट्रव्यापी बनाउदै मुलुकको वैकल्पिक शक्ति र हैसियतमा उभ्याउनु नै नेकपा एमाले निर्माणको खास उद्देश्य रहेको धारणा भलनाथ खनालको थियो (वि.सं.२०६६, पृ. ६) । त्यति हुँदाहुँदै पनि

नेकपा एमालेमा मनमोहन अधिकारीलाई असजिलो पार्ने काम भने भइरहेको थियो । उनीप्रति केही नसुहाउँदो व्यवहार गर्ने गरियो । पार्टीका धेरैजसो नेता तथा कार्यकर्ताहरूले सम्मानित नेताका रूपमा हेरे पनि अनेक नेताहरूमा इमान्दारिताको कमी र गुटबन्दीको भावना भएका कारण आफ्ना कुराहरू नै साविक गराउन खोज्नेजस्ता व्यवहारले कतिपय अवस्थामा उनलाई दुःखी बनाएको थियो (शर्मा, वि.सं.२०६६, पृ.४७-४८) । हुन त अरु कसैले बनाएको सङ्गठनको नेतृत्व लिन पुग्दा आइपरेका त्यस खालका परिस्थितिलाई हटाउदै जान केही हदसम्म सफल पनि भए ।

एकीकरणपछि बनेको पार्टी नेकपा एमालेमा केही पार्टीहरूका जिल्ला कमिटी, अञ्चल कमिटीलगायत केन्द्रीय सदस्यहरू पनि प्रवेश गरेका थिए । जसले गर्दा एउटै कम्युनिस्ट पार्टी भएको हेर्न चाहने शुभचिन्तकलाई नेकपा एमालेको निर्माणले आशा जगायो । मनमोहन अधिकारीले नेपालको कम्युनिस्ट आन्दोलनलाई सकभर सही मार्गमा पथप्रदर्शन गर्ने प्रयास गरेका थिए । उग्रवामपन्थी र दक्षिणपन्थी भड्काउबाट सही बाटोमा डोच्याउने प्रयास गर्दागर्दै उनीमाथि नकारात्मक टिप्पणी पनि हुने गरेका थिए । अन्ततोगत्वा वामपन्थी आन्दोलनको मूलप्रवाहको रूपमा रहेको कम्युनिस्ट पार्टी हाक्ने जिम्मेवारी उनीमाथि नै आइपुग्यो ।

७. ११ वि.सं.२०४८ सालको आमनिर्वाचन र परिणाम

वि.सं.२०४७ साल वैशाख ६ गते गठित अन्तरिम मन्त्रिमण्डलका मुख्यकार्यहरू संविधानको निर्माण र संसदीय आमनिर्वाचन सम्पन्न गराउनु थियो । वि.सं.२०४७ साल कार्तिक २३ गते 'नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७' जनतासामु आइसकेपछि त्यसपछिको जिम्मेवारी भनेको आमनिर्वाचन सम्पन्न गराउनु थियो । त्यसका निम्ति प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईको सिफारिसमा बहुदलीय आधारमा हुने दोस्रो आमनिर्वाचन वि.सं.२०४८ साल वैशाख २९ गते हुने भनी मिति तोकियो ।

नेकपा एमालेले निरङ्कुशवादी पुनरुत्थानवादी शक्तिका विरुद्ध आन्दोलनकारी शक्ति नेका र वामघटकका शीर्षस्थ नेताहरू चुनाव लडेको ठाउँमा एकअर्कालाई सहयोग पुर्याउने गरी चुनावी एकता वा तालमेल मिलाउने कार्यनीति बनायो (नेकपा एमाले, वि.सं.२०४८ कार्तिक २२) । सोही अनुसार नेकालाई प्रस्ताव राखेको भए तापनि वि.सं.२०१७ सालमा दुई तिहाई बहुमत ल्याएको घमण्ड अनि पुरानो पार्टीको हबाला दिँदै उक्त प्रस्तावलाई अस्वीकार गर्‍यो । त्यतिमात्र होइन पार्टीका महामन्त्री रहेका गिरिजाप्रसाद कोइरालाले सत्तामा नेकासँग सहभागी संयुक्त वाममोर्चासँगको हनिमुन समाप्त भएको तथा आगामी चुनाव कम्युनिष्टहरूसँग मिलेर नलड्ने, कम्युनिष्टहरूसँग कुनै प्रकारको सम्भौता नगर्ने र नेकाले एकलै चुनाव लड्ने कुरा व्यक्त गरेका

थिए । मनमोहन अधिकारीले त्यसबेला नेकाले लिएको नीति र उसको व्यवहारका बारेमा गरेको टिप्पणीलाई विष्णु रिजालले (वि.सं.२०६४)ले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

कांग्रेस निकै दुःख पाएको पार्टी भए पनि सत्तामा पुग्नासाथ यो मात्तियो । को मित्र हो र को शत्रु हो भन्ने यसले विर्सियो । हामीमाथि जताततै गुण्डागर्दी भएका छन् । वामपन्थी शक्तिलाई यसरी हेप्नु उसको ठूलो भूल हो । कांग्रेसलाई राजासँग विश्वास छ । तर मलाई त अभै शङ्का छ । दरवारले कांग्रेसलाई वि.सं.२०१७ मा जसरी धोका दियो दुई तिहाई मत पाएको सरकार र संसदलाई जसरी रातारात पल्टाइयो फेरि त्यसै गर्न बेर छैन । त्यसपछि फेरि सङ्घर्ष गर्नु पर्ला तर त्यो सङ्घर्ष पनि वामपन्थीसित नमिली सफल हुने छैन । आँखा अगाडि यस्तो छर्लङ् देखादेखै पनि कांग्रेसले किन विचार गर्न नसकेका हुन भन्दै बेलैमा विचार पुऱ्याउन आग्रह गरेका थिए । (पृ. ४७)

उपर्युक्त भनाईबाट यो प्रष्ट हुन्छ कि आन्दोलनबाट प्राप्त उपलब्धिलाई संस्थागत गर्ने क्रममा मनमोहन अधिकारीले गरेको आग्रहलाई नेकाले महत्व दिन आवश्यक ठानेन । फलतः सबै क्षेत्रमा आन्दोलनका सहयात्री दलहरू आआफ्नै किसिमबाट चुनावी मैदानमा उत्रिए । नेकाले आन्दोलन दवाउन सक्रिय रहेका पूर्वपञ्चहरूलाई समेत सदस्यता दिँदै पार्टीमा भित्र्याउने काम गर्‍यो । मनमोहन अधिकारीले त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई कारवाही गर्नुको सट्टा पार्टीमा भित्राएर चोख्याएकोमा दुःख व्यक्त गर्दै त्यस किसिमको व्यवहारले प्रजातन्त्रमाथि खतरा रहेको धारणा व्यक्त गरेका थिए । जुन कुरालाई समयले पुष्टि पनि गरिदियो ।

नेकाले वामपन्थी पार्टीहरूसँग एकता गर्न अस्वीकार गरेपछि कम्युनिष्ट पार्टीलाई एकताबद्ध हुन नैतिक दबाव पऱ्यो । एकीकृत कम्युनिष्ट पार्टी र साभा कम्युनिष्ट उम्मेदवारको नाराले नेकाको लीग निर्वाचन ठूलो चुनौती हुने सम्भावना पनि थियो । त्यसैले चुनावमा मिलेर जाने वातावरण बनोस् भन्नका लागि कतिपय आमसभामा मनमोहन अधिकारीले वामपन्थी घटकहरू एउटै कम्युनिस्ट पार्टीमा आबद्ध हुनुपर्ने कुरामा जोड दिँदै एक निर्वाचन क्षेत्रमा एकजनाभन्दा बढी वामपन्थी उम्मेदवार खडा भएमा त्यस्तालाई आफ्नो मत नदिन जनतालाई आग्रह गरेका थिए । तर उनको लामो प्रयासपछि पनि वामपन्थीहरू बीच एकता हुन सकेन । त्यतिबेला नेकासँग कार्यगत एकता कायम हुन नसके पनि वामपन्थीहरू मिल्नै पर्ने अवस्था थियो किनकी त्यसो भएमा नेका बाध्य भएर उनीहरूसँग मिल्नु पर्ने हुन्थ्यो । त्यो एकताको सवालमा नेका त दोषी थियो नै वामपन्थीहरूको पनि ठिक भूमिका हुन सकेको थिएन भनी मनमोहन अधिकारीले परिस्थितिको मूल्याङ्कन गरेका थिए (साप्ताहिक विमर्श, वि.सं.२०४८ वैशाख ७) । चुनावी तालमेलका लागि गरिएका प्रयास असफल भएपछि नेकपा (एमाले) लगायतका सबै वामपन्थी पार्टीहरू आआफ्नै किसिमबाट चुनावी मैदानमा उत्रिए ।

मनमोहन अधिकारीलाई देशका सबैजसो क्षेत्रबाट चुनाव लड्न प्रस्ताव गरेका भए तापनि सुनसरी जिल्लाको क्षेत्र नं.१ बाट चुनावी मैदानमा उत्रिएका थिए । उनी राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय

क्षेत्रमा परिचित नेता भएको हुँदा त्यसक्षेत्रमा उम्मेदवारी दिएका अन्य पार्टीका उम्मेदवारहरू सुरुदेखि नै कमजोर देखिए । अन्ततः परिणाम पनि त्यस्तै आयो । नेकाका कार्यवहाक अध्यक्ष एवम् जनआन्दोलनमा सक्रिय भूमिका खेलेका कृष्णप्रसाद भट्टराईले समेत चुनावमा हार व्यहोर्नु पर्‍यो । त्यसो हुनुमा नेकाले आन्दोलनको सहयात्री वामपन्थीहरूसँगको सम्बन्ध तोड्दै जाँदाको परिणाम थियो ।

वि.सं.२०४८ सालमा भएको त्यो आमनिर्वाचनमा भाग लिएका दलहरूमध्ये नेकाले ११०, नेकपा एमालेले ६९, संयुक्त जनमोर्चा नेपालले ९, नेपाल मजदुर किसान पार्टीले २, राप्रपा (चन्द्र) ३, राप्रपा(थापा) १ र सद्भावनाले ६, सिटमा विजय प्राप्त गरे (मिश्र, सन् २००७, पृ. ८-९) । चुनावी परिणामले नेकालाई सत्तापक्ष र नेकपा एमालेलाई प्रतिपक्षमा बस्ने जनादेश दिएको थियो । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी(माले)का नेताहरूले मनमोहन अधिकारीलाई कम्युनिष्टहरूको सर्वमान्य नेता बनाएपछि नेपाली कांग्रेसको विकल्प बन्न सक्ने सम्भावना देखेका थिए । हुन पनि चुनावी परिणामले त्यसैलाई पुष्टि गर्‍यो । निर्वाचनमा मनमोहन अधिकारीको राष्ट्रिय व्यक्तित्व र मदन भण्डारीको भाषणले प्रतिद्वन्द्विलाई टक्कर दिन सकेको थियो भन्ने आर.के. मैनालीको धारणा रहेको छ (वि.सं.२०७० जेठ ११) । जुन कुरामा मदन भण्डारी पनि सहमत रहेको देखिन्छ । उनैले पार्टीको केन्द्रीय कमिटीका तर्फबाट मनमोहन अधिकारीलाई संसदीय दलको नेतामा नाम प्रस्ताव गरेका थिए । केही सांसदहरूको फरक मतसँगै नेकपा एमाले संसदीय दलको नेता बन्न सफल भएका थिए । प्रतिपक्षको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउने गरी उनैको नेतृत्वमा १३ सदस्यीय छायाँ सरकार पनि गठन भएको थियो (शर्मा, सन् १९९८, पृ.१४९-५०)

७.१२ प्रमुख विपक्षी नेताको भूमिकामा मनमोहन अधिकारी

नेकपा एमालेले मनमोहन अधिकारीलाई आफ्नो संसदीय दलको नेता छान्यो । साथै उनलाई संसदीय फाँटको पार्टी कार्यको प्रमुख जिम्मेवारी समेत दियो (नेकपा एमाले, वि.सं.२०४८ असार १७) । वि.सं.२०४८ साल जेठ १५ गते गिरिजाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा नयाँ निर्वाचित मन्त्रिपरिषदको गठन भयो । जनआन्दोलनपछिको निर्वाचित सरकारसँग जनताले धेरै आशा गरेका थिए, जुन स्वभाविक पनि थियो । वि.सं.२०४६ सालको आन्दोलनले प्रजातन्त्र स्थापना गरे पनि त्यसलाई संस्थागत गर्न दलहरूका बीचमा सौहार्दताको आवश्यकता थियो । महामन्त्रीका हैसियतले विभिन्न ठाउँमा बोल्दा वामपन्थीहरू आन्दोलनका सहयात्री हुन् भन्ने कुरालाई विर्सेर आफ्ना धारणाहरू राख्ने गिरिजाप्रसाद कोइराला नै प्रधानमन्त्री भएको हुँदा सरकार र प्रतिपक्षको दुरी बढ्ने हो कि भन्ने आशङ्का सुरुदेखि नै देखियो । हुन पनि सरकारले कम्युनिस्ट विरोधी नीति लिएर समझदारी र सहकार्यको आवश्यकतालाई खण्डित गर्दै गयो (नेकपा एमाले, वि.सं.२०५४

फागुन, पृ. १३) । उनको कार्यशैली व्यक्तिवादी चरित्रको हुँदै गएपछि प्रतिपक्षसँग भन्दा पनि पहिले आफ्नै पार्टीका प्रमुख नेताहरूसँग सम्बन्ध विग्रदै जान थाल्यो । उनका कतिपय निर्णयलाई गणेशमान सिंहले जंगबहादुरसँग पनि तुलना गरेका थिए (देशान्तर साप्ताहिक, वि.सं.२०४८ असोज २०) । त्यस्तो शैलीबाट चलेका गिरिजाप्रसाद कोइरालाको शासनकालमा प्रतिपक्षको भूमिका पनि सौहार्दपूर्ण रहेको मान्न सकिदैन । मनमोहन अधिकारी अति गम्भीर भएर आफ्नो कुराहरू राख्ने भएकै कारण संसदमा नै तपाइहरू सबैलाई थाहा नै छ तयारीविना बोल्ने मेरो वानि छैन भन्ने गरेका थिए (रिजाल, वि.सं.२०६४, पृ. १४९) । हुन पनि त्यसबेला उनले बोलेका कुरालाई दिनबन्धु अर्यालले छलफल साप्ताहिकमा (वि.सं.२०५५ साउन १०) यसरी मूल्याङ्कन गर्दै लेखेका छन् :

मनमोहन अधिकारी रोष्टममा उभिदा एउटा प्रजातन्त्रवादी राष्ट्रवादी महान नेता उभिएको छ ।... यस्तो मानिसको उपयोग राष्ट्रले गर्न जानेन या सकेन भने हामीले पछुताउनुमात्र पर्ला । मेरो मनमा यस्ता कुरा खेत्ये र प्रतिपक्षले बोल्दा टेबुल ठोक्न नहुने माननीयहरूको धारण हुँदो रहेछ मलाई थाहा भएन वा टेरिन मनमोहनजस्ता नेताले बोल्दा कतिपय चित्त बुझ्दा कुरामा टेबुलको तालि दिने गर्दथे । (पृ. ४)

उपर्युक्त भनाबाट प्रष्ट हुन्छ कि मनमोहन अधिकारी संसदमा उठाउने कुराका बारेमा प्रष्ट हुन्थे । संसदमा उठाउने कुराले राष्ट्रिय हित र जनताको पक्षमा सकारात्मक सन्देश दिनुको साथै सत्तापक्षलाई राज्यका जल्दाबल्दा समस्याको बारेमा अवगत गराउँदै सहयोगीको भूमिका खेल्न खोज्थे । मनमोहन अधिकारीले सरकार र प्रतिपक्षीका बीचको सम्बन्ध सुधार गर्दै प्रजातान्त्रिक परिपाटीलाई मजबुत पार्न खोजे पनि उनको हठका अगाडि कतिपय घटनामा कमजोर र कतिपयमा अलि बढी नै उग्र भएको पनि देखिन्थ्यो । मनमोहन अधिकारी प्रतिपक्ष दलको नेता भएका बेलाका घटनाक्रमहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गर्दा अभै उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

७.१२.१ कर्मचारी आन्दोलन

पञ्चायतीकालमा कर्मचारी प्रशासनभित्र व्यवस्थाको समर्थन गरेकाहरूले एकछत्र राज गरेका भए पनि प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भएपछि तलव सुविधामा वृद्धि गर्न अन्तरिम सरकारसमक्ष माग प्रस्तुत गरेका थिए । सार्वजनिक संस्थानमा स्वनिर्णयको अधिकार दिइएको हुनाले अधिकांश संस्थानका कर्मचारीहरूले सङ्गठित तवरले आफ्ना मागहरू धेरै पुरा गराए । त्यसले गर्दा कर्मचारी माझ विभेद बढ्दै गयो । एकथरी कर्मचारीले राहत पाउँदा अर्कोथरी कर्मचारीहरू अन्यायमा परिरहेका थिए । त्यसैले कर्मचारी सङ्गठनले पुनः सरकार समक्ष आफ्ना माग प्रस्तुत गरे । त्यसक्रममा विभिन्न चरणमा प्रतिनिधिमण्डलसँग कुराकानी भए पनि माग पुरा भएनन् । फलत सङ्गठनले वि.सं.२०४७ साल भदौ ३१ गते सरकारलाई कार्तिक १० गतेभित्र आफ्ना माग पुरा नभए कार्तिक ११ गतेदेखि विरोधमा उत्रने चेतवानी दियो । त्यसपछि सरकारले सङ्गठन दर्ता

तत्कालै गरिदिने र तलव सुविधाका सम्बन्धमा नयाँ संविधान जारी भएको १५ दिनभित्र निर्णय लिने भन्दै विरोधका कार्यक्रम स्थगित गर्न अनुरोध गर्‍यो । सरकारको अनुरोधलाई सकारात्मक रूपमा लिदै कर्मचारीले विरोधका सबै कार्यक्रम तत्कालका लागि स्थगित गरे ।

राजनीतिक दल, कर्मचारीलगायत विभिन्न तह र तप्काका मानिसहरूको दवावपछि, तोकिएको समयमा संविधान पनि जारी भयो । त्यसपछि, एकातिर कर्मचारीहरू पूर्वसहमती कार्यान्वयन हुनेमा विश्वस्त थिए भने सरकार आफैले कर्मचारीसँग गरेको बाचालाई बिसिर्दै गएको थियो । तोकिएको मितिमा कर्मचारीका माग पुरा नभएपछि उनीहरू आन्दोलनमा जाने तरखर गरी रहेका बेला मनमोहन अधिकारीले समस्या समाधानका लागि अविलम्ब वार्ता गरेर सहमतिमा पुग्न सरकारलाई सुझाव दिए (रिजाल, वि.सं.२०६४, पृ. ११) । तर उनको त्यो सुझावलाई सरकारले कुनै महत्व दिइएन । त्यसपछि, कर्मचारीले वि.सं.२०४७ मङ्सिर २६ गतेदेखि विरोधका कार्यक्रमहरू सार्वजनिक गर्दै आन्दोलनमा उत्रिए । पुस ५ गते नेपाल निजामती कर्मचारी सङ्गठनसँग सरकारले वार्ता गरी कर्मचारीका तलवभत्ता र सेवासर्तका अन्य विषयमा सम्झौता गर्‍यो । तथापि त्यसको कार्यान्वयनमा फेरी पनि आलटाल गर्न थाल्यो (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. ४) । त्यतिबेला कर्मचारीहरूसँग भएको सहमति निर्वाचित सरकारले कार्यान्वयन गर्नेछ भन्दै सरकार पछि हट्यो ।

वि.सं.२०४८ सालको आमनिर्वाचनपछि गिरिजाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा नयाँ सरकार बनेपछि पनि कर्मचारीप्रति उदासिन बन्दै गयो । कर्मचारी सङ्गठनले वि.सं.२०४८ साल असार १६ गतेदेखि आफूहरूले विगतदेखि उठाउँदै आएका माग पुरा गराउन पुनः आन्दोलन सुरु गर्‍यो । सरकारले आफ्नो पार्टी (संघ) समर्थक कर्मचारीहरूलाई आन्दोलन नगर्न निर्देशन दिएपछि आन्दोलन एकपक्षीय हुन गयो । कर्मचारी सङ्घमा आबद्ध रहेकाहरूले सरकारले गरेको दमनलाई समर्थन गरे भने आन्दोलन गर्नेहरू वामपन्थी विचारसँग आबद्ध रहेको हुँदा उनीहरूलाई प्रतिपक्षीले सहयोग गनुपर्ने अवस्था देखियो । सरकार समर्थक कार्यकर्ता 'आधा पेट खाइन्छ देशको सेवा गरिन्छ' भन्दै कर्मचारी आन्दोलनका विरुद्ध उत्रिए (दर्जी, वि.सं.२०६८ फागुन २३) । कर्मचारी आन्दोलन क्रमशः सत्तापक्ष र प्रतिपक्ष बीचको लडाईं जस्तो देखिन गयो ।

जननिर्वाचित सरकारले प्रतिपक्षीलाई विश्वासमा लिएर काम गर्नु प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यताअनुरूपको हुन्थ्यो । सोहीअनुरूप मनमोहन अधिकारीले प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला लाई भेटी नेकाका सभापति प्रधानमन्त्री भएका बेला कर्मचारीका माग पुरा गर्ने आश्वासन दिनु भएको हुनाले एकचोटी वार्ता गरी समस्या समाधान गर्नुहोस् भनी अनुरोध गरे । तर प्रधानमन्त्रीले त्यसलाई व्यक्तिगत हारजितको विषय बनाएको हुँदा कर्मचारीका समस्या यथावत रहे (नेकपा

एमाले, वि.सं.२०५३ आश्विन, पृ.४२) । उनमा कर्मचारी आन्दोलनलाई दवाउन सके प्रतिपक्षहरू पनि तर्सिन्छन भन्ने मनोविज्ञान विकास हुँदै गएको थियो ।

संसदमा रहेको प्रमुख प्रतिपक्षसहितका अन्य दलहरूले विगतमा कर्मचारीसँग भएको सम्झौता कार्यान्वयन गर्न अनुरोध गर्दा सरकारले त्यसलाई राजनीतिक रूपमा हेर्न थाल्यो । जुन कुराको मनमोहन अधिकारीले खण्डन गरेका थिए (शर्मा, सन् १९९८, पृ.२५७) । तथापि नेकपा एमालेको प्रस्तुतिलाई हेर्दा उसले कर्मचारी आन्दोलनलाई समर्थन गरेको घटनाक्रमले देखाएको थियो (ट्वील्टन, सन् २००५, पृ. १८९) । प्रतिपक्षी दलको सहयोग पाएपछि आन्दोलनरत कर्मचारीहरू उत्साहित बन्दै गएका थिए । वि.सं.२०४८ साल श्रावण २० गतेदेखि राजधानीमा ४ जना कर्मचारी आमरण अनशनमा बसेपछि एमालेसहितका अन्य दलहरूले पनि आन्दोलनको समर्थनमा संसद् बहिष्कार गरी जुलुस प्रदर्शन गरे । जुलुसमा वार्ताद्वारा समस्याको समाधान गर भनी नारा लगाए (नेकपा एमाले, वि.सं.२०४८ श्रावण ८) । भदौ ५ गते वामपार्टीहरूको आयोजनामा उपत्यका बन्द र कर्मचारीद्वारा कार्यालय बहिष्कारको घोषणा गरे । त्यो आन्दोलनकै क्रममा १ जनाको ज्यान गयो भने कैयौं घाइते भए । सरकारले अत्यावश्यक सेवा ऐन र सडककालीन अधिकारको प्रयोग गरी आन्दोलनमा लागेका कर्मचारीलाई सरुवा गर्ने, ग्रेड कट्टा गर्ने, जागिरबाट निलम्बन गर्ने सम्मको कारवाही गर्दै गयो ।

कर्मचारी आन्दोलनले सरकार र प्रतिपक्षी दलहरूका बीचको सम्बन्धलाई पनि प्रभाव पार्‍यो । पार्टीले संसद्का दुवै सदनमा अन्य दलका सांसदहरूसँग मिलेर सरकारमा स्पष्टिकरणको माग गर्ने र पहिलेको सहमति समझदारी लागु गर्न जोडदार माग गर्ने निर्णय गर्‍यो (नेकपा एमाले, वि.सं.२०४८ श्रावण २१) । प्रतिपक्षी दलको नेता हुनुका नाताले मनमोहन अधिकारीले बारम्बार कर्मचारीको समस्या समाधान भएन भने त्यसको जिम्मेवारी सरकारको हुन्छ । सरकारले हठवादी नीति त्यागेर सरकार र विपक्षीका बीच हरेक कुरामा तानातानमात्र होइन सहयोगको वातावरण बनाउन जोड दिए (रिजाल, वि.सं.२०६४, पृ. ३४) । सरकारले कर्मचारीद्वारा जारी आन्दोलन स्थगित भएको घोषणा नगरेसम्म अन्य विषयमा वार्ता नगर्ने अडान कायमै राखेपछि कर्मचारी सङ्गठनले आन्दोलन स्थगित गर्‍यो । सरकारले भने कर्मचारीका माग पुरा गर्नुको सट्टा निजामती कर्मचारी सङ्गठनसँग आवद्ध ३९३ जना निजामती र १८ जना संस्थानका कर्मचारीलाई सेवाबाट वर्खास्त गरिदियो (मिश्र, वि.सं.२०५८, पृ. २२८-४८) । मनमोहन अधिकारीले आन्दोलनलाई समयमा नै टुङ्ग्याउन दवाव दिने उद्देश्यले संसद् छाडेर सडकमा निक्लिए तर सरकारले त्यसलाई कुनै दवाव ठानेन ।

कर्मचारी आन्दोलन स्थगित भएपछि विभिन्न राजनीतिक दल र व्यक्तिहरूले त्यसप्रति फरकफरक धारणा प्रस्तुत गरेका थिए । नेपाली कांग्रेसले कर्मचारी आन्दोलन एमालेले गराएको आरोप लगायो भने केही वामपन्थी दलहरूले एमालेले कर्मचारी आन्दोलनलाई सहयोग नगरी धोका दिएको र कांग्रेसलाई सहयोग गरेको आरोप लगाए । मनमोहन अधिकारीले उक्त आरोप उनीहरूको गलत नीति र व्यवहारको ढाकछोप गर्नमात्र लगाइएको हो भन्ने भनाइ रह्यो । वास्तवमा सत्य के देखिन्छ भने एमालेले कर्मचारी आन्दोलनलाई सुरुदेखि नै केवल नैतिक समर्थनमात्र गरेको थियो । उसले सरकारलाई कर्मचारी आन्दोलनप्रति प्रजातान्त्रिक ढङ्गले व्यवहार गर्न र वार्ताद्वारा शान्तिपूर्ण तवरले समस्या समाधान गर्न सुझाव दियो । नैतिक दवावसमेत दियो । तर सरकारले सिङ्गो प्रतिपक्षको आवाज, पार्टी स्तरको समझदारी र प्रधानमन्त्रीको उपस्थितिमा संसद्को सर्वदलीय सहमतिलाई समेत वास्ता गरेन । त्यो सत्तापक्षको पूर्वाग्रही एवम् दमनकारी व्यवहार थियो । सरकारले गरेको पक्षपातपूर्ण व्यवहारका विरुद्ध एमालेले कर्मचारी आन्दोलनमा ऐक्यबद्धता जनाएको थियो । पार्टीको त्यो अडान र व्यवहार अनुचित थियो भन्ने देखिदैन ।

७.१२.२ टनकपुर सन्धि

वि.सं.२०४८ साल मार्ग १९ गतेदेखि २४ गतेसम्म प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले भारतको भ्रमण गर्ने निश्चित भएको थियो । सरकार प्रमुख विदेश भ्रमणमा जाने क्रममा विपक्षी दलका नेतासँग सरसल्लाह र सुझाव लिनेदिने संसदीय प्रक्रियाभित्र पर्ने कुरा थियो । सोहीअनुसार प्रधानमन्त्रीलाई भारत भ्रमणका क्रममा सुझाव दिँदै मनमोहन अधिकारीले नेपाल र भारतको सम्बन्ध सधैं सुमधुर बनाउन जोड दिनुपर्ने, बदलिँदो परिवर्तित अवस्थामा दुवै देशका बीच नयाँ र समसामयिक सन्धि हुनुपर्ने, दुवै देशले एकअर्काको भूमिलाई गलत प्रयोग नगर्ने विषयका साथै अनाक्रमण सम्बन्धी सन्धि हुनुपर्ने भन्दै व्यापार र पारवहनको पनि छुट्टाछुट्टै सन्धि गर्न सुझाव दिएका थिए (छलफल साप्ताहिक, वि.सं.२०४८ मङ्सिर २५) । संविधानमा नै शान्ति र मैत्री सुरक्षा एवम् सामरिक सम्बन्धमा नेपाल अधिराज्यको सीमाना र प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको वाँडफाँड संसद्बाट नियममानुसार पारित गर्नुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था रहेको थियो (नेपालको संविधान २०४७, वि.सं.२०४७, पृ.९) । विपक्षीको सुझाव र संविधानलाई लत्याउँदै प्रधानमन्त्रीले भारतकै चाहनानुसार टनकपुर सम्झौता गर्न पुगे । जुन कुरा सदनलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा त्यस्तो प्रकारको कुनै सन्धि नगरेको सामान्य समझदारीमात्र भएको स्पष्टिकरण दिएका थिए ।

प्रधानमन्त्रीले सत्यतथ्य कुरा नगरी सदनलाई ढाँटेको ठहर गर्दै विपक्षीदलहरूले विरोध जनाउन थाले । त्यस क्रममा मनमोहन अधिकारीले के सत्ता पक्षले सन्धि हो भनेपछिमात्र संसदले सन्धि भयो भनेर वहस गर्ने हो ? भन्दै प्रश्न गरे । उनले सुरुदेखि नै राष्ट्रिय हितका प्रश्नमा संसदमा कुरा राखौं हामी पनि विचार गर्छौं । तपाईंहरू पनि विचार गर्नुस् । भारतसित शत्रुताका लागि होइन स्थायी युगयुगको मित्रताका लागि स्पष्ट कुरा गरौं भन्दा पनि सरकार पछाडि हट्यो (रिजाल, वि.सं.२०६४, पृ. ८९) । त्यसपछि नै प्रधानमन्त्रीको कदम राष्ट्रघाती रहेको ठहर गर्दै एमालेले अरू वामपन्थी समूहहरूका साथै सम्भव भएसम्म सबै विपक्षी दलहरू तथा प्रजातान्त्रिक शक्तिहरूलाई गोलबद्ध गर्दै सङ्घर्ष गर्ने निर्णय गर्न पुग्यो (नेकपा एमाले, वि.सं.२०५३ आश्विन, पृ. ४६) । उसले सडक र सदन दुवै ठाउँबाट त्यो अभियान अगाडि बढ्यो । एमालेले वि.सं.२०४८ सालको हिउँदे अधिवेशनमा ८ घण्टासम्म रोष्टम कब्जा गरेर नारा लगाउनेदेखि अरू विविध प्रकारले सदनभित्र र सडकमा सभाजुलुस प्रदर्शन गरेर विरोध जनायो (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. २५४-२५५) । प्रधानमन्त्रीको भनाइलाई विपक्षीले मात्र होइन स्वयम् सत्तापक्षकै नेता गणेशमान सिंहले समेत विश्वास गर्न सकेनन् । उनले प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको व्यवहारले प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यता, नैतिकता र संवैधानिक विधिको ठाडो उल्लङ्घन गरेको, संसदलाई ढाँट्न सङ्कोच नमानेको र अन्तर्राष्ट्रिय काम गर्न पनि पछि नपरेको धारणा व्यक्त गरेका थिए (लौडारी, वि.सं.२०५९, पृ. २४४) । प्रधानमन्त्रीले गरेका कार्यको चौतर्फी विरोध हुँदा उनले मध्यावधि निर्वाचनको धम्की दिएर आफूलाई बचाउने हरसम्भव प्रयास गर्दै आएका थिए ।

त्यस्तो अवस्थामा सरकारले टनकपुर सन्धिलाई संसदको सामान्य बहुमतबाट अनुमोदन गराउन खोजेपछि एमालेलगायतका आठवटा कम्युनिस्ट पार्टीहरूले संयुक्त रूपमा वि.सं.२०४९ साल भाद्र २४ गतेदेखि सडक आन्दोलन गर्ने निर्णय गरे । मनमोहन अधिकारीले भर्खरै प्रजातन्त्र आएको बेला प्रधानमन्त्रीलाई ज्यादै अप्ठ्यारो नपरोस् भनी सुभाष दिंदा पनि त्यसलाई कमजोरी ठानेपछिमात्रै आन्दोलनमा जानु परेको भनाई राखेका थिए (रिजाल, वि.सं.२०६४, पृ. १४६) । टनकपुर सम्झौताकै कारण सडकदेखि सदनसम्म हड्गामा मच्चिन थाल्यो । प्रतिपक्षको सशक्त दवावका फलस्वरूप टनकपुर सन्धिको बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरी राय प्रस्तुत गर्ने गरी प्रतिनिधिसभाबाट एउटा संसदीय विशेष समिति गठन गर्न सरकार बाध्य भयो । प्रतिपक्षी नेता मनमोहन अधिकारीले त्यस विषयलाई लिएर सरकार र प्रतिपक्षहरूका बीचमा समझदारी ल्याउन गरेको प्रयासका सम्बन्धमा छलफल साप्ताहिकले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

हामी अहिले जुन अवस्थामा छौं, यो मौका हामीले त्यसै पाएका होइनौं । सङ्घर्ष गर्नुको तर सङ्घर्ष गर्दैमा पाइहाल्ने कुरा यो होइन । संसारभरि कम्युनिष्टहरू कमजोर भइरहेको बेलामा हामीलाई जनताले जुन मौका दिए । कांग्रेसलाई शासन चलाउने मौका दिए । पञ्चहरूलाई कुचो लगाएर बढारि दिए यदि हामी कम्युनिष्ट र कांग्रेस भगडा नै गरिरह्यौं, आपसमा नै लडिरह्यौं र अस्थिरता ल्यायौं भने प्रजातन्त्र

मासिन्छ, मासिन्छ । त्यसपछि यो मौका फेरि कहिल्यै पाउने छैनौं । त्यसैले हाम्रा साथीहरूलाई पनि म भन्छु टक्कर नगरौं, वामपन्थी र प्रजातन्त्रवादीहरू मिलेर काम गरौं । (वि.सं.२०४८ मङ्सिर २५)

उपर्युक्त भनाईबाट स्पष्ट हुन्छ कि मनमोहन अधिकारी सरकारले सत्तापक्ष र स्वयम् आफ्नै पार्टीका नेताहरूलाई समेत आफ्ना हठ त्याग्न र प्रजातन्त्रलाई बलियो बनाउन दशकौंदेखिको आफ्नो अनुभवलाई व्यवहारमा उतार्न लागि परेका थिए । त्यतिबेला मनमोहन अधिकारीको जस्तै भावना गणेशमान सिंहमा पनि रहेको पाइन्छ । त्यस क्रममा उनले टनकपुर प्रकरणलाई प्रतिनिधिसभाको साधारण बहुमतले पारित गर्नु भनेको मृत्युपत्रमा सहिछाप गर्नु हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेका थिए (सिंह, वि.सं.२०५१, पृ. ६) । वास्तवमा टनकपुरका विषयमा सत्तापक्ष जति गम्भीर बन्नु पर्ने हो त्यो अवस्था नदेखिएकोमा गणेशमान सिंहसमेत चिन्तित देखिएका थिए ।

त्यतिबेला टनकपुरका सम्बन्धमा भारतसँग गरेको समझदारी नभइ सन्धि नै भएको भनी हालिएको मुद्दामा वि.सं.२०४९ साल मार्ग ३० गते सर्वोच्च अदालतले सन्धि नै भएको ठहर गरी फैसला सुनायो । जुन फैसलापछि सरकारको कार्य गलत ठहरियो (सिंह, सन् २००७, पृ. ५७) । त्यस फैसलाले सरकारले संविधान उल्लङ्घन गरेको, संसदको अधिकार मिचेको, जनता र राष्ट्रलाई ढाँटेको तथा जालसाज गरेको एवम् राष्ट्रिय हितमा आघात पारेको र देशको सार्वभौमिकता अपमानित गरेको भनी विपक्षीसँगै नेकाका नेताहरूले पनि गिरिजाप्रसाद कोइरालाले तत्काल प्रधानमन्त्रीबाट राजीनामा दिनु पर्ने माग गर्न थाले । त्यसबेला सरकारले प्रतिपक्षीसँग गरेको व्यवहारलाई नेकाका सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराईले व्यक्त गरेको धारणा पुनर्जागरण साप्ताहिकले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

गिरिजाबाबु प्रधानमन्त्रीको कुर्सीमा बस्नु भएपछिका घटना र उहाँका भाषणहरूलाई मात्र विश्लेषणा गर्ने हो भने पनि यो भन्न कर लाग्छ उहाँ प्रजातान्त्रिक संस्कार र संस्कृतिमा विश्वास राख्नु हुन्न । उहाँमा जुन हठ, जिद्दी, उदण्डता र कठोरता छ त्यो प्रजातन्त्रको परिचय हुन सक्दैन । गिरिजाप्रसादले आफ्ना विरोधीहरूका लागि प्रयोग गर्नु भएका शब्दहरू २०४६ साल फागुन र चैत्र महिनातिर मरिचमान सिंह श्रेष्ठले नेकालाई लक्ष्य गरेर भनेका शब्दहरूभन्दा एक रति पनि मर्यादित सभ्य र प्रजातान्त्रिक संस्कारले सम्पन्न छैनन् । (वि.सं.२०४९ फागुन १९)

उपर्युक्त भनाइबाट के बुझिन्छ भने गिरिजाप्रसाद कोइरालाले गरेका कार्य आफ्नै पार्टीका नेताहरूलाई पनि चित्त बुझेको देखिदैन । उनले आफ्नो पार्टी र नेताहरूका साथै विपक्षी दलहरूलाई पेलेरै ठिक पार्न सकिन्छ भन्ने सोचले काम गरेका थिए । उनको त्यो हठका सम्बन्धमा सुरेन्द्र के.सी.ले राजनीतिमा ज्यादै हठ एवम् असहिष्णु मानिने कोइरालाले आफू प्रधानमन्त्री हुनासाथ यति वर्वर एवम् आक्रामक व्यवहार देखाए, टनकपुर प्रकरणमा नफसेका भए उनको त्यस तेजबाट धेरैले डढेर भष्म हुने अवश्यभावी थियो भन्ने दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ (वि.सं.२०६५, पृ. ५) । त्यसरी प्रजातान्त्रिक पार्टीका जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीले जस्तो खालको व्यवहार र शैली प्रस्तुत गरे त्यस्तो अवस्थामा पनि मनमोहन अधिकारीले संयमताका साथ सशक्त

प्रतिपक्षीको भूमिका निर्वाह गरेका थिए । यद्यपि शासक नै निरङ्कुशशैलीमा चलेका बेला विपक्षीहरूको भूमिका सकरात्मक थियो भन्ने त्यति धेरै ठाउँ भेट्न सकिदैन ।

७.१३ संसद् विघटनपछिको प्रतिक्रिया

वि.सं.२०४८ सालको आमनिर्वाचनमा अन्तरिम सरकारका प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई नेकाले पुनः प्रधानमन्त्रीका रूपमा प्रस्तुत गरी चुनावी मैदानमा गएको भए तापनि उनी चुनावमा पराजित भए । पार्टी भित्रै भट्टराईको पराजयमा गिरिजाप्रसाद कोइरालाको भित्री हात रहेको आशङ्का हुनथाल्यो । त्यसले नेकाभित्र भइरहेको आन्तरिक कलहलाई बढाउने काम गर्‍यो । प्रधानमन्त्री भइसकेपछि गिरिजाप्रसाद कोइरालाले प्रतिपक्षी तथा आफ्नै दलका नेताहरू गणेशमान सिंह, कृष्णप्रसाद भट्टराईलगायतका वरिष्ठ नेताहरूलाई कुनै वास्ता नगरी आफ्नो कार्यशैलीका आधारमा काम गर्दै जान थाले । जनु शैली र व्यवहारबाट नेताहरू असन्तुष्ट देखिनु स्वभाविक थियो । नेकाभित्र त्यस किसिमको आन्तरिक द्वन्द रहेको तथा प्रतिपक्षीको आवाजलाई सरकारले ध्यान नदिएकाले मुलुकमा राजनीतिक वातावरण राम्रो बन्न सकिरहेको थिएन ।

गिरिजाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा सरकार गठन भएको एक वर्ष पनि नपुग्दै पार्टी र नेताहरूसँग कुनै छलफल नै नगरी प्रानमन्त्रीले छजना मन्त्रीहरूलाई सरकारबाट हटाइ दिए । उनको त्यस खालको कार्यशैलीदेखि असन्तुष्ट बनेका गणेशमान सिंहले बारम्बार प्रधानमन्त्रीले राजीनामा दिनु पर्ने अन्यथा आफूले पार्टी त्याग्नेसम्मको कुरा उठाउन थाले । सरकारमा रहेका मन्त्री जगन्नाथ आचार्यल पनि उनको कार्यशैलीको आलोचना गर्दै राजीनामा दिए । नेकाभित्र आन्तरिक कलह चर्कदो अवस्थामा रहेका बेला काठमाडौं क्षेत्र नं. १ को उपनिर्वाचनमा कृष्णप्रसाद भट्टराईको उम्मेदवारी र उनको पराजयले पार्टीभित्रको द्वन्दलाई अझै बढाउन पुग्यो (मूल्याङ्कन मासिक, वि.सं.२०५० फागुन, पृ. ९-११) ।

नेपाली कांग्रेसभित्र गिरिजाप्रसाद कोइराला र गणेशमान सिंह गरी स्पष्ट रूपमा दुई धार देखियो । नेताहरूबाट त्यसैअनुसारको नेतृत्व र पार्टी सञ्चालन हुन थाल्यो । छत्तीसेका नामले चीनिने सांसदहरूले प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको राजीनामाको माग गर्ने र प्रधानमन्त्री 'दबाबमा आएर राजीनामा नगर्ने ढीपी गरिरहे (हफ्टन, रेपर, ह्वील्टन सन् १९९९, पृ. १९४-९५) । त्यसै गरी सांसदहरू प्रधानमन्त्रीको राजीनामा नै अन्तिम समाधान हो भन्ने अडानमा कायम रहेपछि सरकार सङ्कट पर्दै जान थाल्यो । संसद्को सातौं अधिवेशन सुरु हुनासाथ कांग्रेसभित्रका सांसदहरूले सरकार अल्पमतमा छ र अल्पमतको सरकारलाई शासन गर्ने नैतिक अधिकार छैन भन्दै राजीनामा माग गर्न थाले । उनीहरूको विरोधको शैली प्रतिपक्षीहरूको भन्दा आक्रामक र कडा थियो । अर्कोतर्फ प्रतिपक्ष नेकपा एमालेलगायत अन्य दलहरूले समेत

टनकपुरको सबाल, दासढुङ्गा काण्ड, धमिजा काण्डलगायतका घटनाहरूलाई लिएर त्यसअघि नै प्रधानमन्त्रीको राजीनामा मागिरहेका थिए । आफ्नै पार्टीको एक पक्ष र विपक्षीमा रहेको अर्को पक्ष दुवैले प्रधानमन्त्रीको राजीनामा माग गरेपछि सरकार अफ्यारोमा पर्न गयो ।

संसद्मा शाही सम्बोधनमा उल्लेखित श्री ५ को सरकारको नीति तथा कार्यक्रमलाई धन्यवादको प्रस्तावद्वारा पारित गरियोस् भनेर प्रस्तुत गरेको प्रस्तावमाथि मतदान हुँदा प्रस्तावको पक्षमा ७४ र विपक्षमा ८६ मत परी सरकारको नीति तथा कार्यक्रम अस्वीकृत हुन पुग्यो । जुन परिणामबाट विक्षिप्त बनेका गरिजाप्रसाद कोइरालाले प्रधानमन्त्रीबाट राजीनामा दिनुका साथै मध्यावधि निर्वाचनका लागि राजा समक्ष सिफारिस गरे । राजाबाट राजीनामा स्वीकृत गरी सिफारिस गरेकै मितिमा चुनावको मिति घोषणा भयो । प्रधानमन्त्रीले मुलुकलाई मध्यावधिमा होम्न अधिसर्दा पाँच वर्षका लागि जनताबाट चुनिएर आएको प्रतिनिधिसभाको विघटन हुनु जनताको विश्वासमाथि कुठराघात र राष्ट्रप्रतिको वेइमानी थियो । प्रतिपक्षलगायत कांग्रेससभित्रबाट प्रधानमन्त्रीको राजीनामाको माग गरेका भए तापनि संसद विघटनको माग कसैले उठाएको थिएन । हामीले प्रधानमन्त्रीको राजीनामा मागेका हौं तर हामी अहिले पनि संसद्को मर्यादा पद्धति र सार्वभौमिकतामा कतैबाट खलल नहोस् भन्नेमा सचेत र गम्भीर छौं (रिजाल, वि.सं.२०६४, पृ. १७७) भनी रहेका मनमोहन अधिकारी प्रधानमन्त्रीको उक्त कदमपछि गम्भीर भएका थिए । अल्पमतमा परेका प्रधानमन्त्रीले गरेको राजनीतिक निर्णयको सबै तिरबाट विरोध हुन थाल्यो । पार्टीलाई जानकारीसम्म नदिई मध्यावधि निर्वाचनमा जानुलाई गणेशमान सिंहले जङ्गबहादुरको परम्परालाई दोहोर्‍याउने काम र संविधानमाथिको बलात्कार भन्ने सङ्ज्ञा दिए (हाच्छेथु, वि.सं. २०५७, पृ. १९८) । प्रमुख प्रतिपक्ष दल नेकपा एमालेले पनि उक्त सिफारिसलाई अवैधानिक भएको दावीगर्दै आफ्नो पार्टीले सरकार बनाउन सक्ने माग प्रस्तुत गर्‍यो । मनमोहन अधिकारीले संसदमा दोस्रो ठूलो दल र प्रतिपक्ष दलको नेताका हैसियतले सर्वदलीय सरकार गठन गर्न पाउँ भन्ने आशयको विन्तिपत्र राजा समक्ष प्रस्तुत गरे (अधिकारी, वि.सं.२०५९ असार २९, परिशिष्ट नं. पाँच) ।

संसद् विघटन भएको विषयलाई नेका र एमाले दुवै संयुक्त रूपमा विरोधमा देखिए । जननिर्वाचित प्रतिनिधिसभा प्रधानमन्त्रीको साधनमात्र हो वा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न पनि हो ? भन्दै मनमोहन अधिकारी, राष्ट्रियसभाका अध्यक्ष वेनिबहादुर कार्कीलगायतका १०५ जना सांसद्हरू राजदरवार पुगेर संसद् पुनर्स्थापनाका लागि राजासमक्ष निवेदन दिए (परिशिष्ट नं. छ) । एकातिर संसद् पुनर्स्थापनाका लागि सडक आन्दोलन चलाईदै थियो भने अर्कातिर कानुनी उपचारका लागि सर्वोच्च अदालतमा रिट पत्‍यो । सर्वोच्च अदालतमा पुगेको त्यो विवादित मुद्दा भदौ २७ गते ११

सदस्यीय विशेष पूर्ण इजलाशको बहुमतले खारेज गर्‍यो (नेकपा एमाले, वि.सं.२०५४ फागुन, पृ. ६०) । अन्ततः सम्पूर्ण राजनीतिक पार्टीहरूको ध्यान मध्यावधि निर्वाचनतर्फ मोडिन पुग्यो ।

७.१४ एमालेको सर्वसहमत निर्वाचित अध्यक्ष

वि.सं.२०४७ सालमा नेकपा (मार्क्सवादी लेनिनवादी) र नेकपा (मार्क्सवादी)का बीचमा पार्टी एकीकरण भएको कुरामाथि नै चर्चा भईसकेको छ । दुवै पार्टीको एकीकरणपछि बनेको एमालेको विधिवत बनौटका लागि पार्टी महाधिवेशन गर्न आवश्यक थियो । अन्यथा त्यो एक तदर्थ समितिका रूपमा मात्र रहिरहन्थ्यो । हुन त दुवै पार्टीको एकीकरणपछि बनेको एमालेको नाममा निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएको थियो । त्यसपछि पार्टीले सूर्य चिन्ह लिएर वि.सं.२०४८ सालको आमनिर्वाचनमा भाग लियो (भुसाल, वि.सं.२०६९ वैशाख १३) । चुनावी परिणाम र राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पार्टीले पाएको चर्चासँगै महाधिवेशन गर्न अबै आवश्यक थियो । त्यसै क्रममा वि.सं.२०४९ सालको श्रावण १-९ सम्म काठमाडौंमा बसेको केन्द्रीय सङ्गठन समितिको आठौं पूर्ण बैठकले पार्टी महाधिवेशन सम्बन्धमा दस्तावेज मस्यौदा समिति, सङ्गठन र सदस्यता सम्बन्धी समिति, आर्थिक समिति र व्यवस्थापन समितिहरू गठन गर्‍यो । ती समितिहरूमध्ये दस्तावेज मस्यौदा समिति र आर्थिक समितिमा मनमोहन अधिकारी पनि रहेका थिए (नेकपा एमाले, वि.सं.२०४८ कार्तिक २२) ।

राजधानीको दशरथ रङ्गशालामा वि.सं.२०४९ साल माघ १४ गते एमालेको पाँचौं राष्ट्रिय महाधिवेशन मनमोहन अधिकारीले पार्टी अध्यक्षको हैसियतले उद्घाटन गरेका थिए । उक्त समारोहमा देश विदेशका थुप्रै नेताहरूको उपस्थिति हुने हुँदा उद्घाटन भाषण मनमोहन अधिकारीले छोटो गर्ने, छोटै रूपमा भए पनि मूल राजनीतिक कुरा मदन भण्डारीले राख्ने गरी तय भएकोमा मनमोहन अधिकारीले अलि लामो समय लिएर बोल्दा समस्या आयो (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) उद्घाटन समारोहपछिका कार्यक्रमहरू काठमाडौं स्थित राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा भएको थियो । जहाँ कुल ७९६ प्रतिनिधि र ४५० पर्यवेक्षकहरूले महाधिवेशनको सम्पूर्ण प्रक्रियामा भाग लिएका थिए । महाधिवेशनमा पार्टीको राष्ट्रिय परिषद्को तर्फबाट महासचिव मदन भण्डारीद्वारा प्रस्तुत जनताको बहुदलीय जनवाद सम्बन्धी कार्यक्रमका अतिरिक्त अल्पमतका नेता सी.पी. मैनालीद्वारा परिमार्जित नौलो जनवाद, मोहनचन्द्र अधिकारीद्वारा नौलो जनवाद र रघु पन्तद्वारा सामाजिक जनवाद सम्बन्धी कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गरिए (ढकाल, वि.सं.२०४९ फागुन पृ. ८-९) । मदन भण्डारीले दस्तावेज लेख्ने काम पोलिटव्युरोका सदस्यले गर्ने र ती दस्तावेजहरू अलगअलग रूपमा सार्वजनिक नगरी मनमोहन अधिकारीका नामबाट

सार्वजनिक गर्ने गरी प्रस्ताव राखेका भए पनि स्वीकार्य भएन (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ.२२१) । त्यसैले फरकफरक रूपमा दस्तावेज आउने पक्का थियो ।

महाधिवेशनमा प्रस्तुत भएका दस्तावेजमाथि राय दिने क्रममा मदन भण्डारीद्वारा प्रस्तुत जनताको बहुदलीय जनवादमा रहेका कतिपय कुरामा मनमोहन अधिकारीले फरक दृष्टिकोण राखेका थिए । यद्यपि मतदानका क्रममा जनताको बहुदलीय जनवादलाई नै समर्थन गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) । कूल ७९४ प्रतिनिधिमध्ये ६९७ (७४%) ले मदन भण्डारीद्वारा प्रस्तुत जनताको बहुदलीय जनवादका पक्षमा आफ्ना अभिमत जाहेर गरेका थिए । त्यसपछि नै उक्त सिद्धान्त नेकपा एमालेले अपनाउन थाल्यो (शर्मा, सन् १९९८, पृ. १५०-५२) । पार्टीको विधान अनुसार महाधिवेशन भेलाले केन्द्रीय समिति सदस्यहरूको निर्वाचन गर्‍यो । त्यसै गरी अध्यक्ष मण्डलकै रोहवरमा बसेको बैठकले मनमोहन अधिकारीलाई अध्यक्ष, मदन भण्डारीलाई महासचिव र पार्टीका अन्य सदस्यहरूलाई विभिन्न पदमा छान्यो (प्रकाश साप्ताहिक, वि.सं.२०४९ माघ २६) । स्मरण रहोस् उद्घाटन समारोहमा मदन भण्डारीलाई परेको अप्ठेरोको प्रभाव बन्दसत्रमा देखियो । विधानबाट अध्यक्ष पद नै हटाउने र मनमोहन अधिकारीलाई सल्लाहकार कमिटी अध्यक्ष बनाउने कुरा उठ्यो । प्रस्तावित विधानबाट अध्यक्ष पदको प्रावधान पनि हटाइयो । तर महाधिवेशनको पूर्णबैठकमा पार्टी विधानमा अध्यक्ष पदको प्रावधान हुनुपर्छ भन्ने माग प्रतिनिधिहरूले जोडदार रूपमा उठाएपछि मस्यौदा विधानमा अध्यक्ष पद पुन राखियो (अधिकारी, वि.सं.२०६९ पुस १९) । अध्यक्ष पदका लागि मनमोहन अधिकारी स्वयम्ले कहिल्यै पनि दावी गरेनन् । उनको सम्मानका निम्ति महासचिवभन्दा माथिको पद राख्नुपर्छ भन्ने कुरामा पार्टीको अत्यधिक बहुमतले स्वीकृति जनायो । अध्यक्ष पद मनमोहन अधिकारीको कार्यविधिका निम्तिमात्र स्वीकृत भयो (प्रश्रित, वि.सं.२०७० श्रावण १३) । विधानतः मनमोहन अधिकारीलाई पार्टी अध्यक्ष निर्वाचित गरिएको भए तापनि त्यो सेरमोनियल पद थियो । वास्तविक अधिकार महासचिवमा केन्द्रित गराइएको थियो ।

दुई पार्टी एक भएपछि पहिलोपटक भएको त्यो महाधिवेशन आफैमा महत्वपूर्ण थियो । हुन पनि त्यसले मार्क्सवादीसंगको एकीकरण प्रक्रियालाई निर्णायक चरणमा पुऱ्यायो, जो मूलतः पूर्वमालेको पक्षमा टुङ्गियो । त्यस अधिवेशनले नेतृत्व, विचार र सङ्गठन सम्पूर्ण दृष्टिकोणले पूर्वमार्क्सवादीलाई पूर्वमालेमा विलय गरायो । ठाउँठाउँमा मनमोहन अधिकारीले मदन भण्डारी मेरो नेता हो भनेर बोल्न थाले । उनले 'नेतृत्व भनेको वैचारिक हो, नीतिगत हो, मदनले नीतिगत र वैचारिक हिसावले पार्टीलाई नयाँ गतिका साथ हाकिरहनु भएको छ । मदन भण्डारीको नेतृत्वमा

पार्टी चलेको छ र चल्छ' भनेर आफू अध्यक्ष हुँदाहुँदै पनि प्रमुख नेता मदन भण्डारीलाई नै मानेका थिए (ओली, वि.सं. २०५८, पृ. १७) ।

नेकपा मालेले सुरुदेखि नै मार्क्सवादी पार्टी होइन मनमोहन अधिकारीको महत्व बुझेर नै एकीकरण गरेको थियो । व्यवहारले पनि त्यही पुष्टि गरिदियो । नेतृत्वमा अधिकाइस पूर्व मालेहरू नै रहेका थिए । पार्टी एकिकरणताका नेतृत्वमा रहेका पूर्वमार्क्सवादीका नेताहरू विस्तारै पलायन हुँदै जान थाले । दुवै पार्टी एकीकरण हुँदा गरिएका सम्झौता र बाचाहरू कति कार्यान्वयन भएनन् । केही नयाँ र अपरिपक्क नेताहरूभन्दा मार्क्सवादीमा रहेर लामो समयसम्म काम गरेकाहरू नेतृत्व विहिन अवस्थामा पुगे । मनमोहन अधिकारीले तिनीहरूलाई सङ्क्षण गर्न सकेनन् भने पूर्वमालेले पनि कुनै महत्व दिन आवश्यक ठानेन ।

७.१५ निष्कर्ष

संयुक्त जनआन्दोलन वि.सं. २०४६ मा भएको संयुक्त बाममोर्चाको गठन नेपाली राजनीतिको एउटा नयाँ प्रयोग थियो । विभाजित बामपंथीहरूलाई एकै स्थानमा उभ्याउने र भावी दिनमा पार्टी एकताको निम्ति समेत आधार खडा गर्ने ऐतिहासिक पहलकदमी पनि थियो । नेपाली कांग्रेससँग एकता गर्ने र संयुक्त आन्दोलन चलाउने काममा त्यसबेला मनमोहन अधिकारीको सकारात्मक पहल भए तापनि उनलाई विगतको एउटा कालखण्डमा दिएको वक्तव्य र निर्णायक अवस्थामा लचकता देखाउने कारण संयुक्त बाममोर्चाको नेतृत्व गर्ने अवसरबाट विमुख हुनु परेको थियो । तर समयले उनीमाथि न्याय गरिदियो जसले गर्दा माले-मार्क्सवादी एकीकरणको दौरानमा एकीकृत पार्टीको सर्वोच्च पद उनको हातमा पर्न गयो । उनी नेकपा (एमाले)को अध्यक्ष र संसदीय दलको नेता बन्न पुगे । उनको व्यक्तित्वको त्यसबेला सबैतिरबाट आवश्यकता महसुस गरियो । समयमा विचार प्रवाह गर्ने, वैचारिक मान्यतालाई जनता समक्ष स्थापित गर्ने र सङ्गठन गर्ने क्षमतामा देखिएको उनको विगतको कमजोरीले उनलाई पार्टीको शक्तिशाली व्यक्तित्वका रूपमा त स्थापित गरेन तर उनको आवश्यकतालाई कालान्तरमा सर्वोच्च स्थान छ भन्ने कुरा नेपाली कम्युनिष्ट राजनीतिमा स्विकार गरियो । यो भने राजनीतिमा उनको विजय भएको देखिन्छ ।